

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТА “ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ” КАФЕДРАСИ

РЎЗИҚУЛОВ РОБЕРТНИНГ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Илк ўрта асрларда Ўрта Осиёнинг тарихий географияси (Жанубий
вилоятлар мисолида)**

Илмий раҳбар: т.ф.д. Мавлонов Ў.

Тошкент-2014

Мундарижа

Кириш

I БОБ. Зарафшон воҳасининг илк ўрта асрлардаги тарихий географияси таҳлили.

- 1.1. Самарқанд Суғдининг тарихий географик чегаралари
- 1.2. Илк ўрта асрлардаги Бухоро Суғдининг тарихий географияси

II БОБ. Илк ўрта асрларда Жанубий Суғд: тарихий географик таҳлил.

- 2.1. Қадимги Кешнинг илк ўрта асрлардаги тарихий географияси
- 2.2. Нахшаб вилоятининг тарихий географияси.

.III БОБ. Сурхон воҳасининг илк ўрта асрлар давридаги тарихий географияси.

- 3.1. Илк ўрта асрларда Соғониён ва унинг тарихий географик чегаралари.
- 3.2. Термиз шаҳри ва вилоятининг тарихий географик шарҳи

Хулоса.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Иловалар.

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Тарихимизни, миллий маданий меросимизни ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган бугунги кунда¹ тарихий географик жиҳатдан Ўрта Осиёнинг “юраги” ҳисобланган Ўзбекистоннинг ҳаққоний тарихини яратиш ватанимиз тарихшунослигида муҳим аҳамиятга эга масаладир. Бугунги тарихий тадқиқотларда, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим натижаларни кўлга киритишда тарихий географик йўналишдаги изланишлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Тарих фанининг муҳим таркибий қисми ҳисобланувчи тарихий география тарихий-маданий ўлкаларнинг географик ва сиёсий чегаралари, уларнинг ўзгариши сабабларини аниқлашда, қадимги жой номлари - топонимларни, гидронимлар, этнонимларни бугунги мавжуд ҳолат билан қиёслаган ҳолда илмий хулосалар чиқаришда, табиий муҳитдаги ўзгаришлар ва унга боғлиқ жараёнларни, карвон йўллари йўналишларини, аҳолининг географик жойлашуви, шаҳарлар ва бошқа манзилгоҳларининг ривожланиш ёки инқирози сабабларини аниқлаштиришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб бормоқда.

Илк ўрта асрларда Суғдиёна ва Шимолий Тоҳаристон ўлкалари Марказий Осиёнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин тутиб келган. Шу сабабли ҳам бу ўлкаларнинг, яъни Ўзбекистоннинг жанубий вилоятлари – Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларининг илк ўрта асрлардаги тарихий географиясини ёритишни долзарб илмий масала сифатида танладик.

Мавзунинг долзарблиги мавжуд маълумотларни янги концептуал-услубий асосда тизимлаштириш ва умумлаштириш, ўрганилаётган муаммога тегишли илмий қарашлар ва концепцияларни қиёсий таҳлил этиш,

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998; Ўша муаллиф. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.

маълумотларни илмий доираларга киритиш учун интерпретация қилиш зарурияти билан ҳам белгиланади.

Тадқиқотнинг даврий чегаралари. Битирув малака ишининг даврий чегаралари илк ўрта асрлар даври, яъни мил. V-VIII асрларни ўз ичига камраб олади. Бу давр Марказий Осиё тарихида муҳим ўрин тутган Эфталитлар давлати ва Турк ҳоқонлигининг ташкил топиши, шунингдек араблар истилоси ва ислом динининг кириб келиши, бу таълимотнинг дастлаб биз ишимизда кўриб чиқаётган ҳудудда, яъни Ўрта Осиёнинг жанубий ўлкаларида ёйилиши ва бу ижтимоий-сиёсий, маданий жараённинг ўлка тарихий географиясидаги ўзгаришларда тутган ўрнини яхлит илмий мавзу доирасида таҳлил қилиш имконини беради.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўрта Осиёдаги муҳим тарихий-маданий ўлкаларидан бўлган Суғдиёна ва Тоҳаристонни тарихий географик аспектда ўрганиш асосан XIX аснинг охирларидада бошланди ва ҳозиргача давом этмоқда. Гарчи биз кўриб чиқаётган мавзуга махсус асарлар бағишланмаган бўлсада, олиб борилган тадқиқотларда Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларининг илк ўрта асрлар давридаги тарихий географиясига тегишли маълумотларга ҳам тўхталиб ўтилган.

Тадқиқотларнинг хусусиятидан ва нашр қилиниши даражасидан келиб чиқиб, мавзунинг ўрганилиши қуйидаги хронологик даврларга бўлиб чиқилди: 1) XIX аснинг охири – XX аср бошлари; 2) XX асрнинг 20–80-йиллари; 3) Мустақиллик даврида мавзунинг ўрганилиши; 4) Хориж тарихшунослигида муаммонинг талқини.

XIX аср охири - XX аср бошлари тарихшунослиги. Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларини тарихий-географик аспектда ўрганиш дастлаб Россия тарихшунослигида бошланди². Ўрта Осиёга ташриф буюрган турли элчилик

² Маев Н. Очерки Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1879. Вып. V. – С. 77-328; Матвеев. Поездка Генерального Штаба полковника Матвеева по бухарским и афганским владениям в феврале 1877 г. // Сборникъ географическихъ, топографическихъ и статистическихъ матеріалов по Азии. ((Кейинги бетларда СМА). – СПб.:

миссиялари аъзолари, савдогарлар, саёҳатчилар, ҳарбийлар ва бошқаларнинг асарларида Бухоро амирлигининг тарихи, тарихий географик ҳолатини, маҳаллий коммуникация тизими ва улар бўйида жойлашган қадимги шаҳар ва манзилгоҳларга катта эътибор қаратишган.

XX асрнинг 20-80-йиллари тарихшунослиги. XX асрнинг 20-80 йилларида тарихий-археологик тадқиқотлар натижалари ва ёзма манбалар маълумотлари таҳлили асосида кўплаб монографиялар, рисоалар ва мақолалар нашр этилди. Улар ичида В.В. Бартольд³, Ю.Ф.Буряков⁴, С.Б.Лунина⁵, Г.Я. Дресвянская⁶ ва бошқа тадқиқотчиларнинг Ўрта Осиё жанубий ҳудудларининг илк ўрта асрлар даври тарихий географиясининг айрим жиҳатлари кўриб ўтилган асарларини қайд қилиб ўтиш мумкин. Биз

Военная типография, 1883. Вып. V. – С. 1-57; Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878–1879 годах. В двух томах. – СПб.: Типография д-ра М.А. Хана, 1883. Т. 2. – С. 1-387; Архипов. Военная рекогносцировка равнинной части Бухарского ханства, произведенная в 1883 г. Генерального Штаба капитаномъ Архиповым // СМА. – СПб.: Военная типография, 1884. Вып. X. – С. 171-238; Петров. Путевые замѣтки классного топографа тит. сов. Петрова 1884 г. // СМА. – СПб.: Военная типография, 1886. Вып. XXL. – С. 53-110; Гинтелло. Сведенія по интендантской части, собранныя въ Бухарскомъ ханстве капитаномъ Гинтелло въ мае и июне 1885 г. // СМА. – СПб.: Военная типография, 1886. Вып. XXI. – С. 1-53; Еврейнов. Рекогносцировка пути через Джамский перевал на Гузар и на Карши 1887 г. Генерального Штаба полковника Еврейнова // СМА. – СПб.: Военная типография, 1888. Вып. XXXVI. – С. 112-146; Васильев. Маршрутное описание дороги отъ Келифа до Патта-Киссара // СМА. – СПб.: Военная типография, 1894. Вып. LVII. – С. 403-405; Галкинъ А. Краткий военно-статистический очеркъ офицера Генеральнаго Штаба Туркестанского в. о. въ 1889 г. въ Бухарскомъ ханстве и въ южной части Самаркандской области // СМА. – СПб.: Военная типография, 1894. Вып. LVII. – С. 1-47; Логофет Д.Н. В горах и на равнинах Бухары. – СПб.: Б.и., 1913.

³ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. в 9 томах. – М.: Изд-во вост. лит, 1963. Т. I. – С. 45-584; Он же. История культурной жизни Туркестана / Соч. в 9 томах. – М.: Изд-во вост. лит, 1963. Т. II. – С. 167-433.

⁴ Буряков Ю.Ф. О втором караванном пути из Согда в Шаш // Общественные науки в Узбекистане (Кейинги бетларда ОНУ). – Ташкент, 1972. – № 3.

⁵ Лунина С.Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. – Ташкент: Фан, 1984. – 126 с.: Ўша муаллиф. Культурные и торговые связи средневековых городов и поселений долины Кашкадарьи с сопредельными территориями // Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и средневековье. – М.: Наука, 1990. – С. 101-107.

⁶ Дресвянская Г.Я. Раннесредневековые города и поселения восточной части Южного Согда // Античная культура Бактрии-Тохаристана и Согда.. – Ташкент: Фан, 1979. – С. 38.

ўрганаётган мавзунинг айрим жиҳатлари Э.В.Ртвеладзенинг диссертациясида ҳам ёритилган⁷.

XX асрнинг 30-80 йилларида Ўрта Осиё жанубий вилоятларининг илк ўрта асрлардаги тарихи, тарихий географияси масалаларига бағишланган бир қатор тадқиқотлар ҳам пайдо бўлди.

1988 йилда ЮНЕСКОнинг “Ипак йўли – мулоқот йўли” 10 йиллик дастури асосида Ўрта Осиё республикаларида илмий анжуманлар бўлиб ўтди, Буюк ипак йўли йўналишлари бўйлаб экспедициялар ташкил этилди ва минтақанинг тарихий географиясига оид эътиборга молик асарлар чоп этилди. Хусусан, мавзуга оид муҳим маълумотлар халқаро ва республика миқёсдаги илмий анжуманлар материалларида, кўплаб илмий тўпламларда ўз аксини топган⁸.

Мустақиллик даври тарихшунослиги.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларининг илк ўрта асрлар даври тарихийт географиясини ўрганишда катта ютуқлар қўлга киритилди.Кўриб чиқиладиган масалаларнинг айрим жиҳатлари Республика ва хорижий миқёсдаги илмий анжуманларда⁹, кўплаб диссертациялар¹⁰ ва

⁷ Ртвеладзе Э.В. Древняя Бактрия – средневековый Тохаристан. Динамика историко-культурного развития (по материалам Амударьинского правобережья).: Автореф. дис. ... докт. исор. наук. – М.: МГУ, 1988. – 37.

⁸ Аскарлов А.А., Буряков Ю.Ф. Международной семинар ЮНЕСКО по проблемам Великого шелкового пути // ОНУ. – Ташкент, 1990. – № 12. – С. 46-48; Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье: Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. Самарканд, 1-6 октября 1990 г. – Ташкент: Фан, 1990; На Среднеазиатских трассах Великого шелкового пути. Очерки истории и культуры. – Ташкент: Фан, 1990. Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и средневековье. – М.: Наука, 1990.

⁹ Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари: Халқаро илмий анжуман материаллари. – Самарканд, 1994. Индия и Центральная Азия (доисламский период): Материалы международного семинара. – Ташкент, 2000; Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар: Халқаро конференция материаллари. I қисм. – Тошкент: Университет, 2005; Великий шелковый путь. Культура и традиции. Прошлое и настоящее: Материалы научно-теоритической конференции. – Ташкент, 2006.

¹⁰ Раимкулов А.А. Культура сельских поселений Нахшебе в эпохи раннего феодализма: Автореферат дис. .. канд. ист. наук. –Ташкент, ЎзР ФА Тарих институти, 2000; Кобзева Н.П. Великий шелковый путь: проблемы научной периодизации и истоки изучения Европейскими учеными во второй половине XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, Ўзбекистон Миллий Университети, 2001; Махкамова Д. Узбекистан в системы международных

мақолаларда акс этган. Бу даврда яратилган муҳим тадқиқотлар ичида Буюк ипак йўлига бағишланган фундаментал тадқиқотларини¹¹, илк ўрта асрлар саёҳатчилари асарлари таҳлил қилиб чиқилган ишларни¹² алоҳида қайд қилиб ўтиш керак.

Шу тариқа, бу даврда Сугдиёна ва Тоҳаристоннинг тарихий географияси масаласи янги асосда, ёзма манбалар ва археологик маълумотлардан фойдаланиб ўрганиш бошланди, ўлка тарихини ўрганишда тарихий географик жиҳатларни тадқиқ этиш долзарб аҳамиятга эга бўлиб борди. Бу даврда кўриб чиқилаётган мавзуга тегишли илмий билимлар анча ошди. Бу кўриб чиқилаётган масалани ўрганишда олдинги даврга нисбатан катта ютуқ эди.

Турли маълумотларнинг чоп этилгани ва муаммонинг фактик томонлари ёритилгани кўриб чиқилаётган мавзунини ўрганишнинг янги даврини ҳамда кўп йиллик тадқиқотлар натижаларини қайта таҳлил қилишни бошлаб берди.

4. Хорижий тадқиқотлар. Сўнгги 18 йил ичида МДХ давлатларида ўрганилаётган мазу тарихи билан боғлиқ қатор илмий асарлар чоп этилди.

культурных связей (особенности и закономерности исторического развития).: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, НУУз, 2005; Мавланов У.М. Коммуникации и торговые пути в Средней Азии: формирование и этапы развития: Автореферат дис. ... докт. ист. наук. –Ташкент, ЎзР ФА Тарих институти, 2009.

¹¹ Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. – Ташкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1999; Ўша муаллиф. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005; Буряков Ю.Ф., Грицина А. Мавераннахр на Великом шелковом пути. – Самарканд–Бишкек, 2006; Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий Энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007; Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академия, 2008.

¹² Анарбаев А. Великий Шелковый путь и путешествие Сюань Цзяня в Среднюю Азию // ОНУ. – Ташкент, 1999. – № 5-6. – С. 67-70.

Улар ичида йирик монографик асарлар¹³, илмий тўпламлар ва конференция материаллари¹⁴ ҳамда алоҳида мақолалар¹⁵ муҳим аҳамиятга эга.

Хориж тарихшунослигида Марказий Осиёнинг савдо йўллари ёритишда етакчи ўринни европалик олимлар эгаллайди. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида мазкур масалага оид бир қатор тадқиқотлар босилиб чиқди. Турли ҳудудий ижтимоий жараёнларга оид хитой тилидаги айрим саёҳатномалар ҳамда Суғд тарихига доир маълумотлар мавжуд арман тилидаги айрим манбалар ҳам тадқиқ этилди. 1877 йилда В.Томашек хитой, араб-форс манбалари асосида қадимги Суғдиёна ва илк ўрта асрлар Суғдининг тарихий-географик ва сиёсий харитасини тиклаш мақсадида биринчи монографик тадқиқотини чоп этирди¹⁶. Тадқиқотчи ушбу асарида илк ўрта асрлар Суғди ҳозирги Зарафшон (Самарқанд ва Бухоро Суғди) ҳамда Кашкадарё (Жанубий Суғд) воҳаларини қамраб олганлиги ҳақида фикр юритади. Суғднинг географик жихатдан ушбу таркибий қисмларга ажратилиши кейинги тадқиқотларда ҳам сақланиб қолди.

Бошқа ишлар ичида Г. Райхельт, В. Тарн, В. Хеннинг, Г. Масперо, П. Пеллио, К. Йетмар, Ф. Грене, П. Бернар, Дж. Бейкер асарларини ҳамда хитой ва бошқа тилларда чоп этилган тадқиқотларни айтиб ўтиш мумкин¹⁷.

XX асрнинг иккинчи ярми – XXI аср бошларида Ўрта Осиёнинг илк ўрта асрлардаги тарихий-маданий ўлкалари ва тарихий географиясига

¹³ Мартиросян А. На Великом шелковом пути. – Ереван, 1998; Боровкова Л.А. Царства «Западного края» во II-I веках до н. э. Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям из «Ши цзи» и «Хань шу». – М.: ИВ РАН – Крафт, 2001..

¹⁴ Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия: Материалы пленума ИИМК 11-14 апреля 1995 г. – СПб., 1995; Азия – диалог цивилизаций / Под ред. Б.А Литвинского.– СПб., 1996;

¹⁵ Ставиский Б.Я. Великий шелковый путь // Культурные ценности. – Ашхабад, 1995. Вып. II. – С. 21-32; Галиева З.И. Великий шелковый путь трудах античных и китайских авторов // Вестник КНУ. – Бишкек, 2000. – № 3. – С. 170-181.

¹⁶ Абдуқаюмов А.Р. Суғднинг илк ўрта асрлар даври ҳунармандчилиги ва савдо-иқтисодий алоқалари: Тарих фанлари номзоди .. дисс. автореферати. – Ташкент, 2010. – Б. 11.

¹⁷ Бу ва бошқа хориж тадқиқотчилари ишлари О.П. Кобзева томонидан батафсил кўриб чиқилган. Қаранг: Кобзева О.П. Великий шелковый путь: история и современность. – Ташкент: Фан, 2005; Ўша муаллиф. История изучения Великого шелкового пути во второй половине XIX – начале XX вв. – Тошкент: Zar Qalam, 2006.

тегишли муҳим маълумотларни ўз ичига олган ишлар чоп этилди. Улар ичида Э.Шефер¹⁸ ҳамда Э’дала Веспере¹⁹ каби олимларнинг монографиялари алоҳида аҳамиятга эга.

Тадқиқотнинг манбавий асосларини Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида, хусусан Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида ва кўшни ҳудудларда олиб борилган тарихий-археологик тадқиқотлар натижалари, илк ўрта асрларга мансуб форс, хитой, византия, турк ва бошқа тилларида яратилган ёзма манбалар ҳамда илмий адабиётлар маълумотлари ташкил этади.

Мавзуни ёритишда муҳим ўрин тутган ёзма манбаларни ҳудудий ва даврий жиҳатдан қуйидагича классификация қилиш мумкин:

1. Хитой манбалари. Илк ўрта асрларга мансуб Хитой манбаларида Ўрта Осиёнинг жанубий ўлкалар бўлган Суғдиёна ва Шимолий Тоҳаристон мулклари, шаҳарлари ва қўрғонлари, қишлоқларининг жойлашуви, уларнинг чегаралари ва бошқа тарихий географик қимматга эга маълумотлар мавжуд²⁰.

3. Византия манбалари. IV-VI асрларда Византиялик тарихчилар томонидан яратилган асарларда ҳам мавзуга аниқлик киритувчи айрим маълумотлар учрайди²¹. Улар илк ўрта асрларда минтақадаги ижтимоий-сиёсий вазият ва халқаро муносабатлар, жумладан Суғд ва Тоҳаристоннинг Хитой, Эрон билан халқаро муносабатлари, шаҳарлари, аҳолиси, карвон йўллари йўналишлари ҳақида маълумотлар мавжудлиги билан қимматлидир.

¹⁸ Шефер Э.Х. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан / Пер. Е.В. Зеймаля и Е.И. Лубо-Лесниченко. – М.: Наука, 1981

¹⁹ De La Vaissiere Etinne. Histoire des Marchands Sogdiens. – Paris: Institut des Hautes Etudes Chinoises, 2004.

²⁰ Бу манбалардаги маълумотлар дастлаб И.Н. Бичурин томонида XIX асрда рус тилига таржима қилиниб илмий муомалага киритилган эди. Биз мавзумизга тегишли маълумотларни бу (Қаранг: Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях. – Алматы: ТОО “Жалын Баспасы”, 1998. Ч. II. – С. 145-348) ва бошқа тадқиқотчиларнинг асарларидан олдик.

²¹ Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами / Перевод с греческого С. Дестуниса. – СПб., 1876. Ч. I.

4. IX-XIII асрлар даври араб-форс сайёҳлари асарлари. IX-XIII аср бошларида Мовароуннахр ва унга қўшни ўлкалар ҳақида муҳим тарихий географик маълумотларга бой бўлган асарлар яратилди. Илк ўрта асрларнинг сўнгги босқичидадан бошлаб араб сайёҳлари ва географлари халифаликнинг шарқий, шу жўмладан Суғдиёна ва Тоҳаристон ҳудудларига саёҳат қилиб, бу ўлкалар ҳақида муҳим маълумотларни ўз ичига олган асарлар ярата бошладилар. Ибн Хурдодбех²², ат-Табарий²³, Истахрий²⁴, Ибн Хавқал²⁵, Муқаддасий²⁶, Ибн Фадлан²⁷, Абу Дулаф²⁸ ва бошқаларнинг тарихий географик йўналишда ёзилган бу асарларида мавзуга тегишли бой маълумотларни учратиш мумкин. Мавзуга тегишли айрим маълумотлар муаллифи номаълум “Худуд ал-олам” асарида²⁹, шунингдек, Наршахий³⁰, Беруний³¹ ва бошқа маҳаллий муаллифлар асарларида ҳам мавжуд. Бу

²² Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. (Китоб ал масалик ва-л мамалик) / Пер. с арабского, комм., исслед., указ. и карты Н. Валихановой. – Бокү: Элм, 1986.

²³ Абу Джа’фар Мухаммад бин Джарир бин Йазид бин Касир бин Галиб ат-Табари. Тарихи Табари (“История” ат-Табари). Избранные отрывки / Перевод с арабского В.И. Беляева. Дополнения к переводу О.Г. Бальшакова и А.Б. Халидова. – Ташкент: Фан, 1987.

²⁴ [Ал-Истахри]. Извлечения из “Китаб месалик ал-Мемалик” ал-Истахри / Перевод с персидского С. Волина // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники. VII-XV вв. Под редакцией С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. Т. I. – С. 167-181; [Ал-Истахри]. Извлечения из “Китаб масалик ал-Мамалик” ал-Истахри / / Перевод с персидского З.Н. Ворожейкиной, Я. Крапольского // Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М, 1973. – С. 29-40.

²⁵ Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хаукаля / Перевод Е.К. Бетгера // Труды САГУ. Археология Средней Азии. IV.– Ташкент: Изд-во САГУ, 1957. Вып. CXI – С. 13-40; Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard) / Introduction et traduction par J. H. Kramers et G. Wiet. – Paris: Maisonneuve et Larose, 2001.

²⁶ Shamsaddin Abu Abdallah Mohammad ibn Ahmad al-Moqaddasi. Descriptio imperii Moslemici / Ed. M. J. de Goeje. Lugduni – Batavorum apud E. J. Brill, 1967. Bibliotheca geographorum arabicorum. III.

²⁷ [Ибн Фадлан]. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. и комментарий под ред. акад. И.Ю. Крачковского. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939; Ибн Фадлан. Книга о путешествии на Волгу в 921-922 годах // Звезда Востока. – Ташкент, 1992. – № 9-10. – С. 149-170.

²⁸ Григорьев В.В. Об арабском путешественнике X в. Абу Дулафе, и странствовании его по Средней Азии // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1872. – № 9. – С. 1- 45.; Abu-Dulaf Mis’ar ibn Muhallil’s Travels in Iran (circa A.D.950) / Arabic text with English traslation and commentary by V. Minorsky. – Cairo, 1955.

²⁹ Hudüd al-‘Ālam (The regions of the world) a Persian geography / Translated and explained from the Persian by V. Ninorsky. – London, 1970.– 482 p.

³⁰ Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи / Форс тилидан А. Расулов таржимаси) // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 88-174.

³¹ Беруний. Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 1968. I том. – 688 б.

асарлар гарчи биз тадқиқ этаётган давр – илк ўрта асрлардан кейинги даврда ёзилган бўлсада, уларда Эфталитлар ва Турк ҳоконлиги, шунингдек араблар истилоси даврида Ўрта Осиёнинг тарихий ўлкалари ва уларнинг географик ўрнига тегишли муҳим тарихий маълумотлар келтирилган.

Собиқ совет даврида ва мустақиллик йилларида Жанубий Ўзбекистон ҳудудида амалга оширилган археологик тадқиқотлар натижалари, илмий адабиётлар маълумотлари ҳам ишнинг муҳим манбавий асосини ташкил этди.

Ишнинг мақсад ва вазифалари. Тарихий манбалардан комплекс фойдаланилиш ва тизимлаштириш асосида Суғдиёна ва Шимолий Тоҳаристоннинг илк ўрта асрлардаги тарихий-географиясига тегишли маълумотларни илмий таҳлил қилиш ишнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Ишда қуйидаги илмий вазифаларни ҳал этиш режалаштирилган:

- Илк ўрта асрларда Зарафшон воҳасининг тарихий-географик чегаралари, шаҳар ва бошқа аҳоли манзилларининг жойлашуви, аҳолиси, хўжалик турларининг табиий муҳитга мос жойлашуви масалаларини ёритиш;

- Жанубий Суғдни географик ва тарихий аспектда ўрганиш, ҳудудни аҳоли ва хўжалик турлари, табиий шароитдан келиб чиқиб туманлаштириш, ушбу ҳудудлар ривож динамикасининг қонуниятларини, минтақадаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётда тутган ўрнини тадқиқ этиш;

- Шимолий Тоҳаристоннинг муҳим икки вилояти – Чағониён ва Термизнинг бош шаҳарлари, манзилгоҳлари, чегаралари ва тарихий географиясига тегишли бошқа масалаларни кўриб чиқиш, маълумотларни тизимлаштириш;

- археологик ва ёзма манбалар маълумотларини, янги тўпланган маълумотларни қиёсий таҳлил қилиш ва натижаларни фанга жорий этиш;

Тадқиқот услублари: Маълумотларни тизимлаштириш, муаммоларни комплекс умумлаштириш, тарихий-қиёсий таҳлил ва даврлаштириш,

тарихийлик, холислик тамойиллари, Ўзбекистоннинг янги тарихини яратиш концепцияси.

Тадқиқот услубий жиҳатдан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг тарихимиз ҳақида билдирган фикрлари, илгари сурган концептуал-методологик хулосаларига таянган ҳолда амалга оширилди. Суғдиёна ва Тоҳаристоннинг тарихий географиясига оид тадқиқотлар натижаларидан тарихнинг холисона, манбалар асосида ҳаққоний ўрганиш тамойилларига амал қилинган ҳолда фойдаланилди.

Ишнинг илмий янгилиги илк ўрта асрлар даври Жанубий Ўзбекистоннинг тарихий географияси бўйича ҳозирги кунга қадар мавжуд бўлган маълумотларни тизимлаштириш, умумлаштириш ва таҳлил қилишдан иборатдир. Ишда Суғдиёна ва Шимолий Тоҳаристоннинг тарихий-географик шароитлари ва унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга, аҳоли демографиясига таъсири, аҳоли пунктлари, шаҳар ва қишлоқларнинг географик жойлашуви, чегаралари яхлит илмий мавзу сифатида тадқиқ этилди.

Ишнинг тузилиши. Битирув малака иши кириш, учта боб ва олти бўлим, хулоса, фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхатидан иборат.

I БОБ. Зарафшон воҳасининг илк ўрта асрлардаги тарихий географияси таҳлили.

1.1. Самарқанд Суғдининг тарихий географик чегаралари таҳлили.

Турли ҳудудий ижтимоий жараёнларга оид хитой тилидаги айрим саёҳатномалар ҳамда Суғд тарихига доир маълумотлар мавжуд арман тилидаги айрим манбалар ҳам тадқиқ этилди. 1877 йилда В.Томашек хитой, араб-форс манбалари асосида кадимги Суғдиёна ва илк ўрта асрлар Суғдининг тарихий-географик ва сиёсий харитасини тиклаш мақсадида биринчи монографик тадқиқотини чоп этирди. Тадқиқотчи ушбу асарида илк ўрта асрлар Суғди ҳозирги Зарафшон (Самарқанд ва Бухоро Суғди) ҳамда Кашкадарё (Жанубий Суғд) воҳаларини қамраб олганлиги ҳақида фикр юритади. Суғднинг географик жихатдан ушбу таркибий қисмларга ажратилиши кейинги тадқиқотларда ҳам сақланиб қолди.

Илк ўрта асрларда Ўрта Осиё, хусусан унинг жанубий ўлкаларида муҳим тарихий географик ўзгаришлар рўй берди. Бу даврда вужудга келган сиёсий вазият, янги қудратли марказлашган давлатларнинг пайдо бўлиши, минтақанинг ички ҳудудларига шимоли-шарқдан кўчманчи қабилаларнинг янги оқимларининг кириб келиши натижасида келиб чиққан ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатлардаги ўзгаришлар Суғдиёна ва Шимолий Тоҳаристоннинг тарихий географиясига катта таъсир ўтказди. Бу ўзгаришларни кўриб чиқишни Марказий Осиёнинг “юраги” ҳисобланган Суғдиёнадан бошлаймиз. Дастлаб Марказий Суғд - Самарқанд Суғдининг илк ўрта асрлардаги тарихий географиясига тегишли масалани кўриб чиқамиз.

Эфталитлар ва Турк ҳоконлиги даврида Самарқанд Суғдиёнанинг бош шаҳри сифатида катта мавқега эга эди. Самарқанд шаҳри кадимдан Суғдиёнанинг бош шаҳри сифатида машҳур бўлган. Шаҳар антик давр манбаларида Марақанда номи билан қайд этилади. Самарқанднинг барпо

этилиши ва номланиши ҳусусида манбаларда турлича маълумотлар сақланиб қолган³². Мусулмон манбаларида бу шаҳарга Турон ҳукмдори Афросиёб асос солганлиги ҳақидаги маълумот ҳам мавжуд.

Самарқанд шаҳри Суғдиёнанинг йирик сув манбаи бўлган Зарафшон дарёсининг чап қирғоғида баҳово ерда жойлашган. Ўрта аср манбаларида “Фирдавсмонад”, яъни жаннатга қиёслашган. Самарқанд шарқ, шимол ва жанубдан тоғлар билан кўршалган бўлиб, ғарб томони очиқ ва Жом даштларига туташиб кетган. Абу Тоҳирхўжа ўзининг “Самария” асарида “шаҳар ҳалқи қаттиқ ҳулқли, ғала-ғулочи ва лофчидир. Теварагидаги турклар ботир, ўктам ва урушқокдирлар” деб маълумот беради³³.

Турк ҳоқонлиги даврига мансуб мансуб Хитой манбаларида Самарқанд суғди Кан деб аталиб, уни турклар билан қариндош бўлган маҳаллий сулола бошқаргани ва унга Суғдиёнадаги бошқа мулклар қарам бўлгани қайд этилади. Қонуни ва ёзуви туркча бўлган Кан аҳолиси савдога моҳир бўлиб, бу шаҳарга савдо-сотик учун бошқа юртлардан ҳам савдогарлар келиб турган³⁴.

Самарқанд арқ, шаҳристон ва работдан иборат шаҳар сифатида Турк ҳоқонлиги даврида шакллаиб бўлган эди. Илк ўрта асрларда Самарқанд йирик маданият ва савдо маркази сифатида қўшни ҳудудларда, хусусан Хитойда ҳам машҳур бўлгани³⁵ шундан далолат беради.

Араб манбаларида ҳам шаҳардаги йирик бозорлар, карвонсаройлар, хунармандчилик маҳаллалари мавжулиги ҳақида маълумотлар келтирилади³⁶. Манбаларга кўра, бу даврда Самарқанднинг тўрт дарвозаси бўлиб, Шарқий дарвоза – Хитой дарвозаси, Ғарбий дарвоза – Навбаҳор, шимолий дарвоза –

³² Абу Тоҳирхожа. Самария / Форсчадан А. Сатторий таржимаси // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 16.

³³ Абу Тоҳирхожа. Самария / Форсчадан А. Сатторий таржимаси // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 18.

³⁴ Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях. – Алматы: ТОО “Жалын Баспасы”, 1998. Ч. II. – С. 280-281.

³⁵ Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах ... – С. 281.

³⁶ Hudūd al-‘Ālam (The regions of the world) ... – P. 113.

Бухоро дарвозаси, жанубий дарвоза – Катта дарвоза ёки Кеш дарвозаси деб номланган³⁷. Табиийки, шаҳар дарвозаларининг бундай номланиши илк ўрта асрлар давридаёқ келиб чиққан. Бу номлар эса ўз навбатида Самарқанд шаҳрининг илк ва ривожланган ўрта асрлар давридаги иқтисодий-маданий алоқалари йўналишларини билдириб туради.

Ўрта асрларда Самарқанд вилоятида тўртта йирик туман бўлиб, уларнинг икkitаси Зарафшон дарёсининг шимолида (Иштихон, Кушания), икkitаси жанубида (Дабусия, Арбинжон) жойлашган эди³⁸. Булардан ташқари манбаларда Самарқанд суғдига қаршли бўлган Маймурғ ва Бузмажан каби мулклар ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд³⁹.

Суғдиёнанинг илк ўрта асрлар давридаги тарихий географиясини аниқлаштиришда ҳудудда мавжуд бўлган шаҳарлар ва бошқа аҳоли манзилгоҳлари, асосий маъмурий бирлик бўлган мулкларнинг жойлашувини аниқлаштириш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Бу даврда, бошқа тарихий даврлардагидек аҳоли манзилгоҳлари асосий қарвон йўллари бўйида жойлашган ёки бу йўллар билан ёрдамчи тармоқлар орқали боғланган эди. Шу сабабли Марказий Суғд ҳудудидаги қарвон йўллари йўналишлари ва улар бўйида жойлашган маконларга тўхталиб ўтамыз.

Самарқандни Зарафшоннинг жануби ва шимолида жойлашган рустоқлар марказлари билан боғловчи савдо йўллари воҳа ички йўлларининг бош бўғинини ташкил этган. Хусусан, Мовароуннахрнинг ички ва ташқи алоқа йўллари тизимида муҳим ўрин тутган Дабусия, Арбинжон, Кушония каби шаҳарлар Самарқанд суғдининг ғарбий чегараларида жойлашган бўлиб, тегишли мулкларнинг марказлари эди. Улар маҳаллий аҳамиятга эга савдо марказлари⁴⁰ ҳам ҳисобланиб, маҳаллий бошқарув амалга ошириладиган

³⁷ Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хавкаля... – С. 14; Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard) ... – P. 472.

³⁸ Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard) ... – P. 477-480.

³⁹ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Узбекистан, 1996. – С. 24.

⁴⁰ Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хавкаля ... – С. 14-15.

маъмурий марказлар вазифасини ҳам бажарувчи йирик аҳоли манзиллари эди.

Арбинжон ёки араб манбаларида Рабинжон деб аталган шаҳар Самарқанд Суғдининг ўрта катталикидаги шаҳарларидан бўлган. Бу шаҳар Зарафшон дарёсининг жанубида, Самарқанддан Хуросонга кетувчи савдо йўли устида барпо этилган эди. Унга тегишли ҳудудлар, манбаларга кўра, Добусияга тегишли мулклардан каттароқ бўлган⁴¹.

Дабусия қалъаси Самарқанддан Бухорога кетувчи карвон йўлидаги шаҳарлардан бири эди. Географик жиҳатдан Самарқанд Суғдига қарашли бўлган бу шаҳар Миёнқал (Қорадарё ва Окдарё оралиғидаги узунлиги 100 км. масофага чўзилган ҳудуд) даги муҳим маъмурий марказлардан бири бўлган. Бу шаҳарга антик даврда, мил.авв. 3 асрларда асос солинган. Зарафшон дарёсининг ўнг қирғоғида, Қорадарё ва Окдарё туташган жойда, ҳозирги Зиёвуддин шаҳридан 7 км шимоли ғарбда жойлашган. Дабусия Самарқанд Суғдининг муҳим маъмурий ва ҳарбий марказларидан бири бўлган. Араблар истилоси даврида бу шаҳарда 10 минг кишилиқ қўшин жойлаштирилган. Дабусия қалъаси мўғуллар истилоси даврида вайрон қилинган. Сўнгги ўрта асрларда йирик қалъа сифатида қайта тикланган. XIX асрда Бухоро амирлигининг Зиёвуддин беклигининг қароргоҳи бўлган⁴².

Самарқанд Суғдининг илк ўрта асрлардаги яна бир муҳим шаҳарларидан бири Иштихон ҳисобланган. Турк ҳоконлиги даврида бу шаҳар Суғд ихшидларининг қароргоҳларидан бири ҳисобланган. Окдарёнинг чап қирғоғида, Самарқанддан 100 км ча жануби ғарбда жойлашган бу шаҳар Марказий Суғднинг йирик маъмурий ва иқтисодий марказдаридан бири бўлган⁴³.

⁴¹ Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал-Ансаб” Абу Са’да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам’ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Таакент: Фан, 1993. – С. 86.

⁴² Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал-Ансаб” Абу Са’да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам’ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Таакент: Фан, 1993. – С. 87; Дабусия //

⁴³ Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал-Ансаб” Абу Са’да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам’ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Таакент: Фан, 1993. – С. 87.

Самарқанд Суғдининг муҳим шаҳарларидан бири Кушония хисобланган. Худуди Иштихонга тенг бўлган бу шаҳар Каттакўрғондаги Кашан Ота ёдгорлиги ўрнида бўлганлиги тахмин қилинади⁴⁴.

Эфталийлар давлати ва Турк ҳоконлиги даврида мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятга боғлиқ ҳолда, карвон йўлларининг янги тармоқлари вужудга келди. Уларнинг йўналишларини ўрганиш Марказий Суғдиёнанинг тарихий географик чегараларини аниқлаштиришда муҳим ўрин тутди. Хусусан, V аср охири – VI асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Буюк ипак йўлининг ҳозирги Ўзбекистон худуди орқали ўтган йўналишлари ичида Ғарбий Суғднинг иқтисоди ва маданий тараққиётида катта ўрин тутган Самарқанд – Бухоро йўналишининг аҳамияти оша бошлайди⁴⁵. Буюк ипак йўлининг бу тармоғи Зарафшон дарёсининг чап қирғоғи бўйлаб ўтган бўлиб, бу йўналишда Кушония (Каттакўрғон), Дабусия, Кармана ва бошқа шаҳарлар жойлашган эди.

Бу йўналишдаги Кармана рустоқи Бухоро суғдига тегишли бўлиб, Бухоранинг Самарқанд вилояти билан чегарасидаги сўнгги йирик шаҳри эди. Бухоро ва Самарқандни Кармана орқали боғлаб тутувчи карвон йўли Самарқанддан Қашқадарё воҳаси орқали Амударёнинг ўрта оқимидаги кечувлар орқали Тоҳаристон шаҳарларига қараб кетган эски йўналишга караганда савдо карвонлари учун анча қулай ва самарали бўлиб чиқди⁴⁶.

Суғдиёнанинг шарқий чегаралари қадимги даврларда Чоч воҳасига туташган бўлган. Илк ўрта асрларда бу икки тарихий маданий ўлка ўртасида Уструшона номини олган ўлка алоҳида маъмурий бирлик сифатида пайдо бўлган. Турк ҳоконлиги даврида Самарқан суғдининг Чоч воҳаси билан алоқалари Уструшана худуди орқали ўтган. Марказий Суғдиёнанинг

⁴⁴ Бартольд. В.В. История культурной жизни Туркестана / Соч. в 9 томах. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. Т. II. Ч.1. – С. 191.

⁴⁵ Мавланов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академия, 2008. – Б. 133.

⁴⁶ Адылов Ш. Эфталиты и западный Согд // Археология, история и культура Средней Азии: Тезисы докладов международной конференции. – Ташкент, 2002. – С. 21.

Уструшана билан чегаралари Ғарбий Туркистон тоғ тизмасидаги Илон ўтти дараси бўйлаб ўтган. Бу йўл Фарғона ва Чочдан Самарқандга аравалар билан юриш имкон берган ягона йўналиш бўлгани боис, бу даранинг аҳамияти ниҳоятда катта эди. Илонўтти дарасининг номланиши ҳақида Мир Иззатуллонинг саёхатномасида маълумот бериб ўтилган⁴⁷.

Жиззахдан Нурота тоғининг шимолидаги текислик бўйлаб Нуротага боровчи йўл ҳам мавжуд эди. Нурота тоғларида Зарафшон воҳасига ўтувчи бир неча доволар бўлиб, улардан арава юра олмагани боис фақат пиёда ёки от-уловлардагина ўтиш мумкин бўлган⁴⁸.

Марказий Осиёнинг йирик савдо шаҳри бўлган Самарқанд азалдан минтақанинг жануби-ғарбий вилоятларини Уструшона, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийси билан боғловчи муҳим карвон йўллари чорраҳасида жойлашган эди. Қорахонийлар даврида Самарқанднинг сиёсий мавқеи ошиб, Мовароуннаҳрнинг пойтахтига айланиши бу шаҳарнинг иқтисодий-савдо алоқаларидаги нуфузи янада кенгайишига олиб келди.

Самарқанддан Фарғона ва Шошга қараб кетувчи йўллар илк ўрта асрларда Уструшона номи билан юритила бошлаган вилоят орқали орқали ўтган⁴⁹. Ибн Ҳавқал асарида бу вилоят “Усрушана” тарзида номланиб, у шарқдан Фарғонанинг бир қисми (шарқий қисми.-Ў.М.) ва Помир, ғарбдан Самарқанд вилояти, шимолдан Шош ва Фарғонанинг бир қисми (шимолий қисми, яъни Хўжанд. -Ў.М.), жанубдан Кеш, Сағониён, Шуман, Вашгирд ва Раштоннинг баъзи рустоклари билан чегараланганлиги қайд этилади. Уструшананинг энг катта шаҳри Бунжикент деб аталиб, ҳукмдор қароргоҳи бу шаҳарда жойлашган. Ундан ташқари рустокларнинг маркази бўлган 10 та шаҳар (Арсубаникат, Куркат, Газан, Фақат, Сабат, Зомин, Дизак, Нужкат,

⁴⁷ Мир Иззатулло. Ма’сири Бухоро ... – 44 в.

⁴⁸ Хорошхина А.П. Сборник статей касающихся Туркестанского края ... – С. 70-71.

⁴⁹ Ал-Истахри. Книга путей и государств (Китаб масалик ал-Мамалик) / Перевод с персидского З.Н. Ворожейкиной, Я. Крапольского // Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М, 1973. С. 256-259. Истахрийнинг Уструшана ҳақидаги ёзганлари Ибн Ҳавқал келтирган маълумотларга ўхшаш. Такрор бўлмаслиги учун бу масалани ёритишда кўпроқ Ибн Ҳавқалга иқтибос берамиз.

Харакана ва Мерсменд) ва шаҳарларга эга бўлмаган 7 та русток (Бешагер, Месха, Бургар, Бангам, Минк, Бескен ва Исбоскент) бўлган⁵⁰. Уструшонанинг йирик сиёсий ва ҳунармандчилик маркази бўлган Бунжикат Суғддан Фарғона ва Шошга ўтувчи савдо йўлидан биров четда жойлашган ва бу асосий карвон йўлига ёрдамчи тармоқлар билан боғланган эди⁵¹. Зомин Суғддан Хўжанд ва Фарғонага кетувчи йўлнинг муҳим бекати, Дизак (Жиззах) эса чўл орқали Шошга олиб борадиган йўлдаги йирик савдо маркази эди⁵². Ибн Ҳавқал Ҳаракана, Зомин ва Сабатни Фарғонадан Шошга кетувчи йўлда жойлашган шаҳарлар сифатида эслатиб ўтади⁵³. Истахрий Дизак (Жиззах) текисликда жойлашгани, шаҳардан 2 фарсах узоқликда Афшин томонидан қурилган Рибат-и Хадис номи билан аталувчи йирик карвонсарой борлигини қайд қилиб ўтади⁵⁴. Самарқанддан Уструшана худуди орқали Хўжандга ўтувчи йўлни карвонлар 8 кунда босиб ўтишган⁵⁵.

Уструшана илк ўрта асрлар даврига мансуб Хитой манбаларида Цао (Суйшу) ҳамда Шудайдушана, Суйдуйшана (Таншу) каби номлар билан аталиб⁵⁶, бу худуд орқали Суғдиёнанинг Хитой билан алоқалари ҳам амалга оширилган.

⁵⁰ Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хавкаля... – С. 21; Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard). ... – P. 481-482.

⁵¹ XII асрда бу шаҳар тушкунликка учрайди. Баъзи мутахассислар Ўратепа якинида жойлашган Шахристон қишлоғидаги Қалъаи Қахқаҳа ёдгорлигини Бунжикет харобалари деб ҳисоблайдилар. Қаранг: Грицина А.А. Археологические памятники Сырдаринской области. – Ташкент: Фан, 1992. – С. 13.

⁵² Hudūd al-‘Ālam (The regions of the world). ... – P. 115.

⁵³ Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хавкаля... – С. 21. Шу ўринда бу маълумотга биров аниқлик киритиш зарур. Хусусан, Зомин Фарғона – Шош йўлида жойлашмаган бўлиб, у орқали, асосан, Самарқанддан Хўжанд орқали Фарғонага ёки Ховос орқали Шошга олиб боровчи йўл ўтган. Бу ҳақда қаранг: Караев О.К. Арабские и персидские источники IX-XII вв. О киргизах и Киргизии. – Фрунзе, 1968. – С. 64. Зоминдан, шунингдек, Гуралаш ёки Шахристон довои (3378 м.) орқали Кофирниҳон дарёси водисига ўтилган.

⁵⁴ Ал-Истахри. Книга путей и государств (Китаб масалик ал-Мамалик) ... – С. 258.

⁵⁵ Бартольд В.В. Туркестан в эпохи монгольского нашествия... – С. 222-223.

⁵⁶ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах ... Ч. II. – С. 297-325. Бу номлар туркларнинг Ашин уруғи номи билан оҳангдошлиги, Уструшана пойтахтида олтиндан ясалган бўри ҳайкалчасти топилгани бу ўлканинг маъмурий бошқарувида ҳукмрон турк сулоласининг тутган аҳамиятидан далолат беради.

Самарқанд шаҳрининг Ўрта Осиёнинг ички ва ташқа иқтисодий-маданий алоқаларида муҳим ўрин тутган йирик савдо йўллари чорраҳасида жойлашганлиги унинг стратегик аҳамиятини белгилаб туради. Шундан келиб чиқиб бу шаҳарни кўшни ҳудудлар билан боғловчи йўлларга кенгрок тўхталиб ўтиш зарур. Самарқандани шимолдаги кўчманчи чорвадорлар эгаллаган ҳудудлар билан боғловчи йўлларнинг бир йўналиши Кўктепа ёдгорлиги ўрнидаги шаҳар ҳамда Кўшработ ва Жўш орқали Нуротага олиб чиққан. Антик даврда асос солинган Нурота шаҳри Зарафшон воҳасини Сирдарёнинг ўрта оқимидаги кечувлар орқали шимолдаги чорвадор қабилалар билан боғловчи йўллар чегарасида жойлашган эди. Шу сабабли Суғдиёнанинг шимолидаги бу шаҳар ҳам минтақа тарихий географик жойлашувида катта ўрин тутган. Наршахий ўз асарида Нуротани Бухородан қадимгироқ қишлоқлар қаторида санаб ўтади. Бу асарда шунингдек, Нурота кўпгина работларга эга эканлигини, бу шаҳарга кўплаб зиёратчилар боришини, бошқа вилоятларда бу шаҳарни Нури Бухоро деб аталишини қайд этади⁵⁷.

Нурота қадимги даврдан бошлаб Суғдиёнанинг шимолдаги дашт ҳудудлари билан алоқаларида марказий ўрин эгаллаб келган. Хусусан, милодий эра бошларидан бошлаб Марказий Қозоғистон даштларидан Нуротага келувчи йўллар Оқтоғдаги Тиконли қишлоғидан Бел довони⁵⁸ орқали жанубда Каттакўрғон ва Самарқандга олиб борган. Кўриб чиқиладиган даврда Нуротага Жиззахдан Фориш орқали келувчи йўллар ҳам фаолият кўрсатган. Нурота ва Фориш чегарасидаги тоғлар Қоратов (ёки Қорача тов) деб аталиб, Форишдан Нурота тоғ тизмасининг Саврбел довони орқали Самарқандга ўтилган йўл ҳам қадимги даврдан бошлаб фаолият кўрсатган. Нуротадан, шунингдек, Нурота тоғининг Қорақарға довони

⁵⁷ Наршахий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / Форс тилидан А. Расулов таржимаси // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 91, 95.

⁵⁸ Бу довондан фойдаланиш қадимдан бошланган, ҳозирги кунда автотранспорт қатнови учун замонавий йўл мавжуд. Довоннинг баландлиги – тахминан 1 км. га яқин.

орқали Карманага, бу ердан Самарқандадан келувчи асосий йўлга қўшилиб Амударёнинг ўрта оқимида жойлашган кечувларга ўтиш мумкин бўлган.

1.2. Илк ўрта асрлардаги Бухоро Суғдининг тарихий географияси.

Илк ўрта асрларда Бухоро шаҳри Ғарбий Суғднинг марказий шаҳри эди. Бухоро шаҳри мил. авв. I мингйиллик ўрталарида пайдо бўлган⁵⁹. Бухоро шаҳри тарихига тегишли муҳим маълумотларни Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида учратамиз. Унга кўра Бухоро шаҳри ўрни илгари ботқоқлик бўлиб унинг баъзи ерларини тўқайзор, дарахзор ва кўкаламзорлар ташкил этган, айрим жойлари эса шундай бўлганки, бирор ҳайвон ҳам оёқ қўйишга жой топа олмаган⁶⁰.

Зарафшон дарёсининг қуйи оқимида аҳоли манзилгоҳлари қадимдан бўлгани маълум. Илк ўрта асрлар давридаги демографик ва миграцион жараёнлар бу ҳудуднинг тарихий географиясига катта ўзгаришларни олиб келди. Бу аҳолининг кўпайиши ва унга боғлиқ равишда янги қишлоқлар ва шаҳарларнинг пайдо бўлишида кўзга ташланади. Маълумки Бухоролик тарихчи Наршахий ўзининг “Бухоро тарихи” асарида Бухоро воҳасидаги йирик шаҳар ва қишлоқлар, мулклар ҳақида муҳим маълумотлар ёзиб қолдирган. Хусусан, Бухоро шаҳри пайдо бўлмаган даврда Нур, Харқонруд, Вардана, Таровча, Сафна ва Исвона каби қишлоқлар бўлганлиги бу асарда қайд этилган⁶¹.

Бухоро воҳасининг сиёсий мавқеи айниқса эфталитлар даврида катта бўлган. Пойкентнинг эфталитлар давлатининг сиёсий маркази бўлгани, Варахшада подшо қароргоҳи жойлашгани ҳам бундан далолат беради.

Турк ҳоконлиги даврида Бухорода туркларнинг ҳарбий лашкарлари жойлаштирилиб, шаҳар Шад, яъни ҳарбий саркарда томонидан

⁵⁹ 1997 йилда Бухоро шаҳрининг 2500 йиллиги ЮНЕСКО раҳбарлигида нишонланди.

⁶⁰ Наршахий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / Форс тилидан А. Расулов таржимаси // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 90.

⁶¹ Наршахий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / Форс тилидан А. Расулов таржимаси // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 91.

бошқарилган⁶². Бухоро Хитой манбаларида Ан номи билан қайд этилган⁶³. Шарқий Туркистон ва Еттисувдаги ҳоқон қароргоҳини Марв орқали Эрон билан боғловчи йўлнинг муҳим бўғинини ташкил этган бу шаҳар ҳоқонликнинг жануби-ғарбидаги йирик савдо маркази ва катта ҳарбий-сиёсий аҳамиятга эга шаҳри ҳисобланарди.

Араб манбаларида Бухоро шаҳри арк, шаҳристон ва работдан иборат йирик шаҳар сифатида қайд этилади. Бухоро минтақавий ва халқаро савдо алоқаларида катта ўрин тутар, карвон йўллари Бухорони Сугдиёнанинг бошқа мулклари, Тоҳаристон, Еттисув, Хоразм ва Хуросоннинг турли шаҳарлари ва Эроннинг савдо марказлари билан боғлаган эди. Бухоро атрофидаги кўплаб шаҳар ва қишлоқлар⁶⁴. ҳам маҳаллий ва транзит аҳамиятга эга карвон йўллари орқали ўзаро боғланган эди⁶⁵.

Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида Бухорога тегишли бўлган йирик ва машҳур шаҳар ва йирик қишлоқлар санаб ўтилган. Уларнинг барчаси илк ўрта асрлар даврида ҳам йирик аҳоли марказлари сифатида фаолият кўрсатган. Улар ичида Кармина, Нур, Тавоис, Искажкат, Шарғ. Зиндана, Вардана, Афшина, Барканд, Рамтин (Ромитан), Варахша, Байканд, Фарабга тарихий географик шарҳ бериб ўтилган⁶⁶. Улар ичида Байканд (Пойкент), Афшина ва Фараб шаҳарлар сифатида, қолганлари гарчи куҳандиз ва жоме масжидига эга бўлсаларда, йирик қишлоқлар сифатида қайд этилган. Бухорога тегишли бўлган шаҳар ва қишлоқлар ичида Байкент (Пойкент),

⁶² Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – СПб.: СЗКЭО “Кристал”, 2003. – С. 176.

⁶³ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах ... Ч. II. – С. 284, 329.

⁶⁴ Улар ҳақида батафсил қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи / Форс тилидан А.Расулов таржимаси // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 95-101; Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал ансаб” Абу Са’ида Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 64-70.

⁶⁵ Ahmad al-Moqaddasi. Descripio imperii Moslemici / Ed. M. J. de Goeje. – Leiden: Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967. Bibliotheca geographorum arabicorum. III. – P. 266-268, 280-281.

⁶⁶ Наршахий, Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / Форс тилидан А. Расулов таржимаси // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 95-101.

Ромтин (Ромитан), Нур (Нурота), Варахша, Вардана кабилар Бухородан қадимийроқ ҳисобланган.

Бухоро суғдининг ғарбий чегараларида жойлашган Пойкент шаҳри Бухоронинг ғарбий қисмидаги ўтроқ аҳоли манзилгоҳлари чегараларини аниқлаштиришда муҳим маълумот беради. Бухоро - Марв карвон йўлида жойлашган Пойкент илк ўрта асрларда иқтисодий ва ҳарбий-сиёсий аҳамиятга эга йирик шаҳарлардан эди. Эфталитларнинг сиёсий маркази бўлган бу шаҳар Турк ҳоконлиги даврида ҳам ўз мавқенини сақлаб қолди⁶⁷.

Буюк ипак йўлида жойлашган қадимги Пойкентда дорихона мавжуд бўлганлигидан далолат берувчи топилмалар ҳам олингани маълум⁶⁸. Бу ҳам шаҳарнинг бухоро Суғдининг йирик маданий марказлардан бири бўлганлигидан далолат беради. Пойкент илк ўрта асрлар даврида, араб истилоси арафасида ҳам йирик савдо маркази сифатида машҳур бўлган. Пойкентликлар Хитой ва денгиз орқали бориладиган бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари олиб борганлар. Бу шаҳарни мустаҳкам қалъаси борлиги учун жездан қурилган шаҳар деб атаганлар. Қутайба ибн Муслим бошчилигидаги араб қўшинлари ҳам бу шаҳарни забт этишда кўп қийинчилик кўрган. Бухородан қадимийроқ бу шаҳарни исломгача бўлган подшоҳлар ўзларига қароргоқ қилганлар⁶⁹.

Мовароуннаҳр шаҳарларини Бухоро орқали Эрон ва Хуросоннинг савдо шаҳарлари билан боғловчи карвон йўлининг биринчи муҳим қисми Бухоро – Пойкент – Фароб – Амул кечуви – Марв йўналиши бўлган. Манбаларда “жез шаҳар”, “савдогарлар шаҳри” каби эпитетлар билан аталган Пойкент атрофида мингдан ортиқ работлар қурилган бўлиб, шаҳар аҳолиси

⁶⁷ Хусусан, 585 йилда бўлиб ўтган Абруй бошчилигида қўзғолон ҳам бу шаҳарда бошлангани эътиборлидир. Қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 91.

⁶⁸ Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 63-64, 177-178.

⁶⁹ Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 100.

асосан савдо-сотиқ билан шуғулланган ва Хитой ва Амударё сув йўли орқали бориладиган бошқа мамлакатлар билан халқаро савдода иштирок этган⁷⁰.

Бухоро ва Пойкент орасидаги масофа, фарсах⁷¹ билан ҳисоблаганда, Ибн Хурдобеҳга кўра 5 фарсах⁷², Самонийда эса бир кунлик йўл сифатида қайд қилинган⁷³. Баъзи тадқиқотчилар, манбаларга таяниб, бу масофа 7-8 фарсахни ташкил қилишини қайд этганлар⁷⁴. Пойкентнинг харобалари⁷⁵ Бухородан 55 км. жануби-ғарбда жойлашганлигини ҳисобга олсак, сўнгги фикр ҳақиқатга тўғри келишини кўрамиз.

Бухородан келувчи йўл Пойкент – Фароб (12 фарсах) йўналишида кумли чўлдан ўтиб⁷⁶, Мовароуннахрнинг Хуросон ва Эрон шаҳарлари билан алоқаларида асосий ўрин тутган кечувга келган. Бу кечув номи манбаларда Амударёнинг ўнг қирғоғи жойлашган Фароб шаҳарчасига нисбат берилиб “Фароб кечуви” ёки дарёнинг чап қирғоғида жойлашган Амулга нисбатан

⁷⁰ Hudūd al-‘Ālam (The regions of the world) a Persian geography / Translated and explained from the Persian by V. Ninorsky. – London, 1970. – P. 113; Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard) / Introduction et traduction par J. H. Kramers et G. Wiet. – Paris: Maisonneuve et Larose, 2001. – P. 466, 493; Бартольд В.В. Туркестан в эпохи монгольского нашествия // Соч. в 9 томах. – М.: Наука, 1963. Т. 1. – С. 169.

⁷¹ Фарсах – форсча фарсанг атамасининг арабча шакли. Тадқиқотчилар орасида 1 фарсах қанча масофани билдири масаласида ягона фикр йўқ. Хусусан, фарсах қарвонлар 1 соатда босиб ўтадиган масофа бўлиб, ўртача 5-8 км.га тенг масофани ўз ичига олиши ҳақида фикрлар мавжуд.

⁷² Ибн Хурдобеҳ., Книга путей и стран. (Китоб ал масалик вал мамалик) / Пер. с арабского, комм., исслед., указ. и карты Н. Валихановой. – Боку: Университет, 1986. – С. 25.

⁷³ Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал ансаб” Абу Са’ида Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993, – С. 63-64.

⁷⁴ Адылов Ш.Т. Историческая топография одной из средневековых дорог по направлению Бухара-Хорезм // Археология и история Центральной Азии. К 70 летию со дня рождения академика Академии наук Республики Узбекистан Юрия Федоровича Буякова. – Самарканд, 2004. – С. 19.

⁷⁵ Пойканд мўғуллар истилосидан кейин бутунлай вайронага айланган. Ҳозирги Бухоро – Қорақўл йўлидаги Сайёд қишлоғидан 8-9 км. ча жануби-шарқда жойлашган бу ёдгорлик ҳақида дастлабки маълумотни XX аср бошларида ТКЛИА аъзоси Л.А.Зимин ўз текширувларига асосланиб беради. Қаранг: Зимин Л.А., Развалины старого Пайкенда в их современном состоянии // Протоколы заседаний ТКЛИА. Год 18. – Ташкент, 1914. Вып. 2. – С. 58-59; XX аср 30-йиллари охиридан бошлаб (1939-1940, 1954-1956 ва 1981-1985 йй) бу ёдгорликда археологик тадқиқотлар олиб борилган. Натижалари ҳақида қаранг: Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1988.

⁷⁶ Бартольд В.В. Туркестан в эпохи монгольского нашествия ... – С. 170; Наршахий. Бухоро тарихи ... – Б. 100.

“Амул кечуви” деб аталган⁷⁷. Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Фаробдан Мовароуннаҳр чегаралари бошланган. Манбаларга кўра, минтақа худуди орқали ўтган карвон йўлларининг энг узун тармоғини Амударёдаги Фароб кечувидан Бухоро, Самарқанд ва Хўжанд орқали Ўзгандга олиб борувчи йўл ташкил этиб, бу йўналишни карвонлар 23 кунда босиб ўтганлар⁷⁸.

Фароб Амударёнинг ўрта оқимидаги муҳим кечувлардан бирини назорат қилиб туриш мақсадида барпо этилган қадимги қалъалардан биридир. Наршахий маълумотга кўра, Фароб шаҳри Амударёдан 1 фарсанг узоқликда жойлашаган бўлиб, Амударё суви тошганда Фаробгача етиб келган. Амударёнинг чап қирғоғида, Фароб яқинидаги кечувдан ўтилиб Хуросонга тегишли бўлган Амул қалъасига чиқилган. Бухородан Марвга Фароб кечуви орқали ўтилган йўналиш илк ўрта асрларда кенг фойдаланилган. Турк ҳоконининг элчиси сифатида Эронга борган суғд савдогари Маниах бошчилигида элчилар ҳам Бухоро, Пойкент, Амул ва Марв орқали Эронга боришгани бу йўналишнинг аҳамиятини кўрсатиб туради⁷⁹.

Антик даврга оид (мил. I аср) маданий қатламлари мавжуд Эски Чоржўй⁸⁰ ҳам милодий эра бошларидан бошлаб Марвдан ва чап қирғоқ Амударёнинг қуйи оқимидан Пойкент – Бухоро – Кармана – Самарқанд йўналишида Марказий Суғдга кетувчи савдо йўлини назорат қилиб турган муҳим қалъалардан бири бўлган. Бу ёдгорлик қадимги давр ва ўрта асрларда Амударё сув йўли бўйидаги муҳим бекат сифатида ҳам аҳамиятга эга бўлганлигини ҳисобга олсак, унинг минтақа жанубидаги савдо йўллари тизимида тутган ўрни янада аниқлашади.

⁷⁷ Бу ҳақда қаранг: Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал ансаб” Абу Са’ида Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самани . – С. 53-54; Ўша муаллиф. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – Ташкент: Шарқ, 2006. – С. 27-28.

⁷⁸ Ал-Истахри. Книга путей и государств (Китаб масалик ал-мамалик) ... – С. 268; Hudūd al-‘Ālam (The regions of the world) ... – P. 493.

⁷⁹ Бу элчилик ҳақида қаранг: Гумилев Л.Н. Древние тюрки ... – С. 49-52.

⁸⁰ Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавераннахр (в пределах Туркменской ССР). Труды ЮТАКЭ. – Ашхабад: АН ТуркмССР, 1966. Т. 13. – С. 148-149.

Бухорога тегишли бўлган ва Бухордан ҳам қадимийроқ ҳисобланган шаҳар ва қишлоқлар ичида Ромтин (Ромитан)га алоҳида тўталиб ўтиш керак. Қуҳандизга эга бу катта қишлоқда исломдан олдинги даврда подшоҳларнинг қароргоҳлари бўлган. Ромитанни Турон подшоҳи Афрасиёб (туркий манбаларда Алп Эр Тунга деб аталган ҳукмдор) барпо қилган ва шу вилоятга келганда фақат шу ерда турган. Ислом даврига келиб эса ҳукмдорлар фақатгина қиш фаслида бу ерда яшаганлар⁸¹.

Бухоро Суғдининг муҳим шаҳарларидан бири Варахша ҳисобланади. Наршахий уни Бухородан қадимийроқ эканлигини ва йирик қишлоқлигини, исломдан олдин бу ер подшоҳлар қароргоҳи бўлганлигини қайд этади. Мустаҳкам ҳисорга эга бу қишлоқ кўрғонида обод бир қаср бўлгани уни Бухорхудот барпо этганини, узоқ йиллар вайрон бўлиб ётгандан кейин уни Бухоро ҳукмдорларидан Хунукхудот (VIII аср бошларида Бухорода ҳукмронлик қилган подшо) қайта тиклаб, обод қилганлигини ёзади⁸².

Бухорога тегишли машҳур жойлар ичида Тавоис ва Зандана қишлоқлари ҳам бўлган. Наршахийга кўра, Тавоис бухоро вилоятларидан бўлиб, асли номи Арқуд деб юритилган. Бу ерда яшаган кишилар зебу зийнатни севувчи кишилар бўлиб, ҳар бири уйида битта ёки иккита товус сақлаган. Араблар даврида, яъни илк ислом давридан бошлаб, бу жой Тавоис деб аталиб кетган. Бухородан етти фарсанг узоқликда, Самарқандга ўтувчи катта йўл бўйида жойлашган бу шаҳар катта шаҳристонга эга бўлиб, бу шаҳарда куз фаслида 10 кун катта бозор бўлган., Бу бозорга Фарғона, Чоч ва бошқа жойлардан савдогарлар келган⁸³

Зандана катта қалъага эга йирик қишлоқ бўлиб, уни машҳур қилган нарсасифатли бўз мато бўлган. “Занданийчи” деб аталган бу бўз мато ипак мато баҳосида сотилган, ундан барча улуғлар ва подшоҳлар кийим қилиб

⁸¹ Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 98-99.

⁸² Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 99.

⁸³ Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 96.

кийганлар. Бу мато Ироқ, Форс, Кермон, Ҳиндистон ва бошқа чет мамлакатларда ҳам машҳур бўлган⁸⁴.

Шу тариқа, Бухоро вилояти илк ўрта асрларда Суғдиёнанинг муҳим ва гуллаб яшнаган ўлкаларидан бири бўлган. Кўплаб шаҳарлар ва йирик қишлоқларга эга Бухоро вилоятининг тархий географиясини, чегараларини аниқлаштиришда илк ўрта асрлар даври тарихини ўрганишнинг аҳамияти ҳам юқоридир.

II БОБ. Илк ўрта асрларда Жанубий Суғд: тарихий географик таҳлил.

2.1. Қадимги Кешнинг илк ўрта асрлардаги тарихий географияси.

Жанубий Суғд ерлари ҳозирги Қашқадарё ваҳасига тўғри келган. Қашқадарё воҳаси Ўрта Осиёнинг шаҳарсозлик қадимдан ривожланган вилоятларидан бири бўлиб, воҳада шаҳарсозликнинг илдизлари милоддан аввалги VIII-VII асрларга бориб тақалишини сўнгги археологик тадқиқотлар исботлаб берди. Қашқадарё воҳаси Жанубий Ғарбий Ўзбекистоннинг йирик ва муҳим вилоятларидан бири ҳисобланган. Қашқадарё воҳаси табиати ва тарихий-иқтисодий ҳолатига кўра Ўзбекистоннинг Сурхондарё, Бухоро ва Самарқанд вилоятлари билан боғланган.⁸⁵

Воҳа Помир-Олой тоғ тизимининг икки ғарбий тизмалари - Зарафшон ва Ҳисор тоғлари оралиғида жойлашган бўлиб, шимолда Самарқанд вилояти,

⁸⁴ Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 97-98.

⁸⁵ Природные условия и ресурсы юго-западного Узбекистана. -Т.: Наука, 1965. №5,8.

Шимолий-Ғарб ва ғарбда Навоий ва Бухоро вилоятлари билан чегараланади. Шимолий-Шарқда баланд Чақиркалон тоғи орқали воҳа Тожикистон Республикаси билан, жанубда ва Жануби-Ғарбда Туркменистон Республикаси билан чегараланади. Воҳа чегарасининг умумий узунлиги 795 км.ни ташкил этиб, унинг 405 км. тоғли, қолган 390км. текисликка тўғри келади.⁸⁶ Воҳа шарқдан ғарбга 300 км. ча, шарқдан жанубга 200 км гача чўзилган бўлиб, унинг умумий ҳудуди 28,4 минг км² ни ташкил этиб, бу бутун Ўзбекистон ҳудудининг 6,3 фоизига тенгдир.⁸⁷

Қашқадарё воҳаси географик жиҳатдан иккита йирик тарихий вилоятга - Шаҳрисабз ва Қаршига бўлинади. Шаҳрисабз воҳаси (Қадимги Кеш) Қашқадарёнинг юқори оқимида жойлашган бўлиб, Шарқдан Ҳисор тоғ тизмалари билан ўралган. Қуйи Қашқадарёда, воҳанинг текислик қисмида эса Қарши (Қадимги Нахшаб) вилояти жойлашган бўлиб, у Ғарбда Сандикли кумликлари орқали Қизилқум билан туташиб кетган. Қадимда Қашқадарё воҳаси Бухоро ва Самарқанд билан биргаликда Сўғдиёна таркибига кирган бўлиб, унинг юқорида таърифланган чегаралари қадимги Жанубий Сўғд ҳудудига тўғри келади. Воҳанинг асосий сув манбаи бўлган Қашқадарё номи бутун воҳанинг умумий номига айланган. Бу дарё Ҳисор тоғ тизмаларининг ғарбий қисмида, Тавтош тоғ давони яқинида, денгиз сатҳидан 3 минг м баландликдан бошланади. Дарёнинг узунлиги 300 км га яқин бўлиб, у асосан Шарқдан Ғарбга томон оқади ва ўрта оқимида Жиндарё, Оксув, Танхоздарё каби кичик дарёларни ўзига қўшиб олади. Баъзи тадқиқотчилар фикрича, Қашқадарё то XII асргача Зарафшон дарёсининг қуйи оқимида қуйилган.⁸⁸ Тадқиқотчилар томонидан Қадимги Пойкент шаҳри яқинида Зарафшон дарёсига қуйилган Қашқадарёнинг эски ўзани топиб аниқланган.

⁸⁶ Қашқадарьинская область. Т.1. Природа. //Труды САГУ. Новая серия. Вып.155. Географические науки. Кн. 14. -Т.: САГУ, 1959. №5.

⁸⁷ Чариев А. Ачилов М. Қашқадарьинская область. -Т.: Фан, 1974. С.15.

⁸⁸ Гулямов Я.Г. Исследование исторической географии низовьев Кашкадарьи и Зеравшана. ИМКУ. Вып.6. -Т.: Фан, 1965. №21.

Воҳанинг иккинчи йирик сув манбаи Яккабоғдарё (Қизилдарё) ҳисобланади. Бу дарё эски Яккабоғ яқинида икки оқимга Қорабоғ (Ғарбий йўналишда) ва Қизилсувга (Шимолий - Ғарбий йўналишда) бўлинади, Қизилсув Қўрғон қишлоғи яқинида Танхоздарёга келиб қўшилади.⁸⁹

Воҳанинг яна бир муҳим сув манбаи Ғузордарё бўлиб, Катта ва Кичик Ўрадарёларнинг қўшилишидан ҳосил бўладиган бу дарё қадимда Қашқадарёнинг чап ирмоғи ҳисобланган.⁹⁰

Воҳанинг сув ресурслари юқорида келтирилган дарёлардан ҳосил бўлади. Шу билан бирга, воҳанинг юқори Шарқий қисмида, тоғ ва тоғ олди зоналарида кичик сойлар, булоқлар ҳам ўзига хос аҳамиятга эгадир.

Қашқадарё воҳаси ҳудудида абадий музликлар ва қорлар билан қопланган баланд тоғлар, чорвачилик ҳамда лалми деҳқончилик ва боғдорчиликни ривожлантириш учун қулай бўлган тоғ олди адирлари, ҳосилдор текисликлар ва даштлар мавжуд. Воҳа ҳудудини гидрологик ва хўжалик районларига бўлиш мумкин. Воҳада Жом, Қарши ва Нишон даштликлари ҳам катта ҳудудни эгаллайди. Воҳанинг Ғарбий қисми Сандиқли қумликлари билан ўралган.⁹¹

Воҳа ҳудудида мавжуд бўлган тоғлар ва тоғ олди зоналари, адирлар, кенг даштлар ва суғориладиган майдонлар қадимдан суғорма ва лалми деҳқончиликни, чорвачиликни, боғдорчиликни ривожлантириш учун асос бўлиб хизмат қилган. Воҳанинг тоғли ҳудудларида мавжуд бўлган фойдали казилмалар ҳамда қишлоқ хўжалик хомашё манбалари ҳисобига воҳада қадимдан иқтисоднинг муҳим тармоғи бўлган хунармандчилик ҳам ривожланиб келган эди.

Хўжаликнинг асосий тармоғи бўлган деҳқончилик илдизлари воҳада қадим тарихга эга. Баъзи манбаларга қараганда Хисор тоғларининг тоғ ва тоғ

⁸⁹ Природные условия и ресурсы юго-западного Узбекистана... Ё.75.

⁹⁰ Лунина С. Б. Города Южного Согда в VII-XII вв. -Т.: Ў.Ў., 1984. С.11-12.

Лунина С. Б. Города Южного Согда в VII-XII вв. -Т.: Ў.Ў., 1984. 9-10 бетлар.

олди ҳудудларида ёввойи буғдой ва арпа майдонлари мавжуд бўлиб,⁹² бу воҳада қадимдан деҳқончилик, Хусусан, ғаллачиликнинг ривожланишига замин тайёрлаган.

Археологик тадқиқотларнинг далолат беришича, воҳадаги дастлабки деҳқонларнинг маконлари тоғ олди ҳудудларида, дарё водийларида илк темир давридаёқ пайдо бўлади. Аҳмонийлар даврига келиб, бундай маконлар воҳада 5та - Ерқўрғон, Қизилдарё, Гулдарё, Қайрағоч, Танҳоздарё бўлган.⁹³

Антик даврда кам сувли Қарши воҳасини суғориш учун Зарафшон дарёсидан узунлиги 200 км га етган йирик канал қазилгани маълум.⁹⁴ Бу ҳам воҳада суғорма деҳқончиликини ривожлантиришга хизмат қилганлиги шубҳасиз.

Ўрта асрлар даврига келиб, воҳада деҳқончилик юксак даражада ривожланди. Тадқиқотчилар фикрича, VII асрларда Қашқадарё воҳасида суғорма ва лалми деҳқончилик анча ривожланган бўлиб, ғаллачилик, узумчилик, боғдорчилик, сабзавотчилик деҳқончиликининг етакчи тармоғи эди.⁹⁵

Бу даврда воҳада ипакчилик, пахтачилик каби деҳқончиликининг қадимги тармоқлари ҳам анча ривожланганлиги маълум.⁹⁶

Аҳолининг ўтроқлашув жараёни Жанубий Суғд ҳудудининг тарихий географик жихатдан тараққиётида муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Ёзма манбалар ҳамда воҳада олиб борилган изчил археологик изланишлар Жанубий Суғдда икки иқтисодий ва маъмурий ҳудуд, яъни, Қашқадарёнинг

⁹² Агроклиматические ресурсы Кашкадарьинской областей Узбекистана. –Л.: Ўзбекистон Республикаси, 1979. С.19-20.

⁹³ Сагдуллаев А. С. Древнесогдийские памятники. АО 1978 г. -М.: Ўзбекистон Республикаси, 1979. №560.

⁹⁴ Мухаммаджанов А.Р. К истории ирригации в кушанскую эпоху. В кн. Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т.3. –М.: Ўзбекистон Республикаси, 1975. С.279.

⁹⁵ Лунина С.Б. Культурные и торговые связи средневековых городов и поселений долины Кашкадары с сопредельными территориями. Сб.: Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и средневековье. -М.: Ўзбекистон Республикаси, 1990. С.101.

⁹⁶ Лунина С.Б. Города Южного Согда... №74.

юкори оқимида, Зарафшон ва Хисор тоғ ён бағирларидан дарёнинг ўрта оқими хавзасигача бўлган шарқий ҳудудда Кеш мулки ҳамда дарёнинг қуйи оқимида қадар чўзилган ҳавзада Нахшаб мулки шаклланганлиги хусусида хулоса чиқариш имконини беради.

Жанубий суғднинг тарихий географик таҳлилини дастлаб Шарқий Қашқадарё, яъни қадимги Кеш ҳудудидан бошлаймиз. Шарқий Қашқадарёнинг бош шаҳри турли тарихий даврларда Наутака, Кеш, Шаҳрисабз номлари билан аталган. Бу шаҳарнинг қадимги давр ва ўрта асрларда Ўрта Осиё тарихи ва маданиятида тутган аҳамияти катта эди⁹⁷.

Милодий III-IV асрларда воҳанинг ҳар иккала қисмида асосан, деҳқончилик учун қўлай бўлган дарё ирмоқлари ҳамда бўлоқ бўйларида ўтроқлашиш жараёни кучаяди. Тадқиқотларга кўра, Ҳафатгина Кеш мулки ҳудудларида мазкур даврда умумий ҳисобда тахминан 4 минг гектарга яқин экин майдонлари ўзлаштирилади. Сув хавзаларининг изчил ўзлаштириб борилиши бир қатор деҳқончилик воҳалари ҳамда уларнинг негизида кичик мулкларнинг қарор топишига замин яратади. Жанубий Суғднинг шарқий қисмида шу каби деҳқончилик воҳаларидан бири Ғузурдарё хавзасида қарор топади.

Илк ўрта асрларда, хусусан, Турк ҳоконлиги даврида Кеш шаҳрининг иқтисодий-сиёсий аҳамияти анча ошади⁹⁸. VII асрнинг ўрталарида Кеш Суғд конфедерациясида етакчи ўринга чиқиб, қўшни мамлакатлар, хусусан, Хитой билан сиёсий-иқтисодий алоқалар ўрнатган эди. Кеш номи маҳаллий ҳукмдорлар (Ахурпат, Ихрид ва бошқалар) номидан зарб қилинган тангаларда учраб, Хитой манбалари (Суйшу, Таншу)да Ши, Кюйша каби номлар билан қайд этилади⁹⁹.

⁹⁷ Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Тошкент, 1998; Шаҳрисабз. Минг йилликлар мероси. – Тошкент, Шарк, 2002.

⁹⁸ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах ... Ч. II. – С. 284, 297, 329.

⁹⁹ Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Шарк, 1998. – Б. 28; Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах ... Ч. II. – С. 297.

Илк ўрта асрлардаги Кешнинг мавқеи араб манбаларида ҳам акс этган. Араб муаллифи Ёқубийнинг маълумот беришича, Кеш маълум бир муддат бутун Сўғднинг пойтахтига айланади. Бу шаҳар VII асрда юксак даражада ривожланиб, Хитой билан сиёсий-иқтисодий ва маданий алоқаларни кучайтиради. Буюк Ипак йўли орқали воҳа савдогарлари Узоқ Шарқ шаҳарларигача етиб борганлар. Бу даврда Кеш ўз танга пулини зарб қилган. Қашқадарё қуйи оқимида жойлашган Нахшаб ҳам маълум даврда унга қарам ҳолатга тушиб қолади. 672 йилда Турк хоқонлиги инқирозга юз тутганидан кейин Самарқанднинг юксалиши содир бўлиб, Жанубий Сўғд ҳукмдорлари Самарқанд ихшидларнинг ўзи устидан ҳокимиятини тан олади.

Жанубий Сўғднинг бош шаҳри бўлган Кеш илк ўрта асрларда ҳам сўғд конфедерациясининг маҳаллий ҳокимлари орасида етакчи мавқеи учун курашган. VII аср ўрталарига қадар ҳатто Сўғднинг маъмурий-сиёсий маркази ролини ўтаган. Шишпир ихшидлиги даври бунинг яққол мисолидир. Фақат Вархуманнинг ихшидлиги давридагина марказий ҳокимият Самарқандда қарор топди¹⁰⁰.

Илк ўрта асрларда (V-VIII асрларда) Кеш шаҳри янги жойга кўчиб, алоҳида мулк пойтахти сифатида қарор топиб, VII аср бошидан VIII аср ўрталаригача мавжуд бўлган ва араблар томонидан тугатилган, яъни Жанубий Сўғд ёки Кеш мулкининг қудратли ҳукмдори Дичженинг Ши, бошқача айтганда, Кюйша ёки Гиешуанда атрофи 2 ли (яъни бир км) доирагача чўзилган қароргоҳи бўлган. У Циши шаҳрини бунёд эттирдик, бу Жанубий Сўғд номи шаклларида биридир¹⁰¹.

VII асрда Жанубий Сўғд атрофида аҳоли томонидан қадрланган махсус ибодатхона бино қилинган. Ҳарбий юришлардан олдин ушбу ибодатхонага Жанубий Сўғдликлар 10 мингта кўй қурбон қилиб, ўз худоларидан

¹⁰⁰ Абдуллаев Б., Мансуров Ў. Шахрисабзнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги маъмурий-сиёсий мавқеига доир // Шахрисабзнинг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция материаллари тезислари. Т., “Фан”. 2002. 54-бет.

¹⁰¹ Бичурин Н. Я. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-А., 1950. С. 316.

душманлар устидан ғолиб чиқишда мадад сўраганлар. Бу воқеалар Жанубий Сўғд Суғдиёнанинг пойтахти бўлган даврга (Шишпир ҳукмдорлиги даври) тўғри келади. VIII асрда Жанубий Сўғднинг машхур ибодатхонаси вайрон этилган.

Жанубий Сўғд ҳокимлари орасида 600-620 йилларда ҳукмронлик қилган Дичже, бошқа манбаларда Тичо энг қудратли деб таъриф этилади. Хитой йилномалари Тен-шу ва Суй-шуда унинг даврида Кеш ўз элчиларини чет элларга юборганини ва ўзи элчиларни қабул қилгани таъкидланади. Яна Дичже-Тичо Ки-ше-Кешга асос солган дейилади.¹⁰²

Мусулмон ёзма манбаларида Жанубий Сўғд шаҳарлари Кеш ва Нахшабнинг номлари даставвал VII аср охири VIII аср бошларида қўлланилган. Масалан уларда Кеш шаҳрининг номи уч хил: Каш, Киш ва Кеш шаклида учрайди. Тангалардаги сўғдча матнларда бу сўз доим унлисиз - KS шаклида берилади. Илмий адабиётда ва таомилда Кеш номи қарор топган, бироқ бу топонимнинг тўғри номи Киш ёки Кисс ҳам бўлиши мумкинки, Йоқут айнан шу атамани Ибн Мукулга (ваф. 1080-1081) суянган ҳолда илгари сурган.¹⁰³ Хитойчада қисқа Цзюйша-Кюйша билан бир қаторда Цюйшуана шаклидаги тўлиқ ёзуви ҳам учраши бежиз эмас.¹⁰⁴ Бу икки шакл таомилда бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлган бўлиши мумкин, лекин кейинчалик VIII асрдаёқ қисқа шаклдаги Кеш-Киш номи анча тўлиқ Жанубий Сўғддан-Кишанни суриб чиқарган. Тошкентнинг кўҳна номи - тўлиқ шаклда Чочон деб аталиб келган Чоч билан ҳам шу ҳодиса рўй бергани аниқланди.¹⁰⁵

Ибн Хавқал бундай ёзади: “Кеш эса кўхандиз, кўрғон ва рабодга эга бўлган шаҳардир. Шунингдек рабодга тутшиб кетган бошқа мадина ҳам

¹⁰² Отахўжаев А. Сўғд конфедерациясида Кешнинг ўрни // Шаҳрисабзнинг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция материаллари тезислари. Т., “Фан”, 2002. 39-бет.

¹⁰³ Бартольд В.В. Кеш, Соч., Т.3. М., 1965, С. 460.

¹⁰⁴ Бичурин Н.Я. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., 1950. С. 316.

¹⁰⁵ Ртвеладзе Э.В. О ранних монетах Чача / Чачана / и подлинном названии области // Археология, нумизматика и эпиграфика Средней Азии. Самарканд, 2000. С. 147-149.

мавжуд. Ундаги уйлар лой ва ёғочдан қурилган”.¹⁰⁶ Ал-Мақдисий ҳам Кеш мадина ва рабодга эга бўлган шаҳар бўлганлигини ёзган. Унинг тавсифи ҳозирги Шаҳрисабз ўрнида бўлган Кешга тўғри келади, чунки манбада ички мадина кўхандизи билан (Китоб ўрнидаги илк Кеш) ташландиқ ҳолдалиги, ташҳисида эса аҳоли зич жойлашганлиги таъкидланган. Лекин жомеъ масжид вайрон бўлган мадинада, бозорлар эса рабодда жойлашган. “Унинг иморатлари, - деб ёзади ал-Мақдисий, - Бухородаги каби лой ва ёғочдан қурилган”.

Араб муаллифлари, энг аввало, шаҳарнинг топографияси ва тарихига, шунингдек асосий дарвозаларининг сони ва жойлашувига, суғориш манбалари - дарёлар, каналлар, ерларнинг ҳосилдорлиги, йирик аҳоли манзилгоҳлари оралиғидаги масофаларга эътибор қаратишади. Жумладан, Кеш-Насаф, Кеш-Ғузор-Термиз, Насаф-Бухоро ва бошқа йўналишлардаги карвон йўллариининг тафсилотлари келтирилади.

Жанубий Сўғд вилояти Зарафшон тоғларидан Ғузордарёгача бўлган ерларни қамраб олган бўлиб, ривожланган ўрта асрлар даври муаллифлари келтирилган ёзма манба маълумотларга кўра 16 та рустоқлик-туманлардан ташкил топган.

Ибн Хавқал ва ал-Мақдисий томонидан келтириладиган Кешнинг таърифи Эски Кеш (Китоб) ва Кеш (Шаҳрисабз)га тўғри келади. Эски Кешнинг ички мадинаси ва кўхандизи бу даврда ташландиқ ҳолга келиб, ундан 7 км жануб томонда ташқи мадина (Янги Кеш) раванқ топаётган бўлиб, унинг иккита дарвозаси, улар орқали ўтган марказий кўчаси мавжуд бўлган. Эски Кеш ҳудудида жомеъ масжид, зиндон ва бир қанча бозорлар жойлашган. Араб сайёҳлари Кеш ва Насаф ерларининг серҳосиллигини, аҳолиси эса деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишини ёзишган (иктибос).

¹⁰⁶ Крашенинникова Н.И. Прошлое Китаба // Вехи времен. Т., Гафура Гуляма, 1989. С. 27.

Асруд дарёси (Қашқадарё) Кашкруд рустоқидан оқиб, Кешдан шимолроқ томондан ўтган, «Мато бўёвчилар дарёси» (Оқсув) эса шаҳарнинг жанубий томонидан ўтган. Дарёнинг номи Кеш ва Насаф аҳолисининг анъанавий машғулотларидан бири бўлмиш тўқимачилик тўғрисида маълумот беради. Ундан ташқари шаҳарда кулоллик, темирга ишлов бериш, қурилиш ашёлари ва бўёқ ишлаб чиқариш, шишасозлик, нонвойлик, қандолатчилик тараққий этган. Шунингдек Кеш ўзининг қизил тузи билан ҳам машҳур бўлган¹⁰⁷.

Шаҳарнинг гуллаб-яшнаган даври VII асрнинг биринчи ярмига тўғри келиб, бу даврда Кеш ҳудуди Сўғднинг (Қашқадарё ва Зарафшон водийлари) пойтахтига айланди. Ёзма манбалар ва нумизматик манбаларда ушбу даврда Кешни бошқарган учта ҳукмдор Дичже, Шишпир, Ахурпат тўғрисида маълумот берилади.¹⁰⁸

Ибн Хавқал томонидан “ташқи шаҳар” сифатида таърифланган Шаҳрисабз ўрнидаги шаҳар узоқ давр мудофаа деворларисиз қолиб кетган. Ибн Хавқал Кеш қўрғони ва унинг ички қисми вайронага айланганлиги ҳамда ташқи мадинада аҳоли яшаши тўғрисида гапирар экан, “Кеш ҳукмдори қароргоҳи мадина ва рабоддан ташқарида, “ал-Мусалло” номи билан маълум бўлган жойда жойлашган”лигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Шу тариқа, X асрда арк ва Кеш ҳукмдори қароргоҳи Китоб шаҳристони (Кеш ички шаҳри) ва Шаҳрисабз (ташқи шаҳри)дан ташқарида жойлашган. У ҳолда Жанубий Сўғд вилояти маъмурий маркази ҳам ҳукмдор қароргоҳи билан бир жойда, яъни “ал-Мусалло”да жойлашган, деб хулоса қилади.¹⁰⁹ “Ал-Мусалло”нинг жойлашган ўрни борасида манбаларда маълумотлар учрамайди.

Шаҳрисабз атрофида жойлашган ўрта асрлар шаҳарлари ичида арк ва мураккаб тархга эга бўлган Чоштепа ҳамда Сариктепа ёдгорликлари

¹⁰⁷

¹⁰⁸ Бетгер Е.К. Извлечение из книги “Пути и страны” Абул Касым ибн Хаукаля // Тр. САГУ. Археология Средней Азии. Вып. IV.

¹⁰⁹ Ртвеладзе Э., Сагдуллаев А. Памятники минувших веков. Т., Узбекистан, 1989. С.52.

диққатни тортади. Чоштепа Шаҳрисабзнинг жануби-ғарбий четида жойлашган. Бир вақтлар майдони 10 гектарга тенг бўлган йирик манзилгоҳда тўғрибурчак шаклидаги кенг хандақ билан ўралган қўрғон (125x100 м, баландлиги 10 м) сақланган. Чоштепа қўрғон ва мустаҳкамланмаган яшаш қисмидан иборат иншоот турини ифода этади.

Кеш вилояти тарихига оид бир қанча асарларда турли хил маълумотлар акс этган. Бу асарларда Кеш вилоятининг табиий географик ўрни, табиати, аҳолиси, шаҳарлари ҳақида бир қанча қимматли маълумотлар келтирилади.

Ибн Хавқалнинг **“Йўллар ва юртлар”** асарида Кеш ҳақида қуйидаги маълумотлар сақланган: “Кеш шаҳристонида тўрт дарвоза бор: Темир дарвоза, унинг ёнида Убайдуллоҳ дарвозаси ва тўртинчиси ташқи шаҳар дарвозаси. Ташқи шаҳарда иккита дарвоза бор: ички шаҳар дарвозаси ва Барканон дарвозаси. Сиём тоғларидан бошланган дарё шаҳарнинг жанубида оқади, яна бир дарё - Асруд; Қашқруд рустоқидан бошланиб, шаҳарнинг шимолида оқади”.¹¹⁰

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (839-923)нинг **“Тарих ар-русул ва-л-мулук”** (Тарихи Табарий) асаридир. У қадимдан то 915 йилгача бўлган тарихий воқеалар баёнини, жумладан, Ўрта Осиёнинг VII-IX асрлар тарихини ўз ичига олади.¹¹¹

Мазкур манбада Кеш (Шаҳрисабз)нинг араб қўшинларининг икки йиллик (милодий 669-702 йиллар) қамалига матонат билан қаршилик кўрсатгани ва араблар тўлов олиш билан кифояланиб қайтиб кетганликлари қайд этилган. 704 йил воқеалари баёнида эса, Жанубий Сўғд ва Самарқанд хукмдорлари арабларга қарши биргаликда жанг қилиб ғалаба қозонганликлари, сўнгра арабларга қарши Кеш, Насаф ва Бухоро қўшинлари бирлашганлиги ҳақида ёзилган. Араблар 709-710 йили Кешни босиб олдилар. Лекин Кешни арабларга қарши озодлик учун курашда кейинги йилларда ҳам

¹¹⁰ Сагдуллаев А.С. Из истории древнего Кеша // Вехи времен. Т., Гафур Гуляма, 1989. С.75.

¹¹¹ “История” ат-Табари. Избранный отрывки. Перевод с арабского В.М.Беляева. Дополнения к переводу О.Г.Большакова и А.Б.Халидова. Ташкент, 1987.

Мовароуннаҳрдаги асосий шаҳарлардан бўлган. Чунончи, Абу Муслим (тахм. 727-755) ҳаракати йилларида (747-750) Кеш муҳим ўрин эгаллаган. Кеш деҳқони ҳукмдори Ихрид 746 747 йиллари Абу Муслимга қарши жанг қилади ва ҳалок бўлади. 777-778 йиллари Муқанна қўзғолони чоғида Кеш қўзғолон маркази бўлгани ҳам ушбу манбада берилган.

Абу Зайд Балхий, Истаҳрий ва Ибн Хавқал каби ўрта аср муаллифлари томонидан ёзилган **“Китоб ал-масолик ва-л-мамолик”** номли асарларида Кеш қалъасининг IX-X асрларга оид топографик тузилиши тўғрисида маълумотлар келтирилади, хусусан, арк (кўхандиз), шаҳар кўрғони (ҳисн) ва шаҳар атрофи (рабод) қисмлардан иборат бўлган. Улар келтирган маълумотларда, шаҳар энига ва бўйига 2 км. дан ортиқроқ майдонни ишғол қилган ва 4 та дарвозаси (ташқи деворда 2 та дарвоза) бўлганлиги ва шаҳар ёнидан дарё оқиб ўтиши, иқлими иссиқлиги, мевалар мўл-кўллиги таъкидланган.¹¹²

X асрда номаълум муаллиф томонидан форс тилида ёзилган **“Худуд-ул-олам”** асарида шаҳарнинг шаҳристон, кўхандиз ва рабоди борлиги, унинг ёнидан оқиб ўтувчи дарё сувидан деҳқончиликка фойдаланилиши, яқинидаги тоғлардан туз ва бошқа қазилма бойликлар қазиб олиниши ёзилган¹¹³.

Абубакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг (899-959) **“Бухоро тарихи”** (943-944 йилларда ёзилган) номли асарида, асосан, Бухоронинг ўрта асрлардаги тарихи ҳақида ҳикоя қилинсада, айти пайтда Мовароуннаҳрда кечган тарихий воқеаларга ҳам ўрин берилган. Шу муносабат билан Кеш шаҳри ва вилояти ҳам бир неча марта эслатиб ўтилади. Чунончи, Суғд, Кеш ва Нахшабдан 120 минг кишилик қўшин йиғилиб, арабларга қарши жангга шайлангани, Кеш ва Нахшабдан катта лашкар тўпланиб, Қутайбага қарши

¹¹² Аби Jshak al-Farisi al-Istaxri/ Kitob masalik wa-l-mamalik /ed.M.J.de Qoeje.-BGA, v.1, ed. 3.-Leiden, 1967; p.324; Аби'l-Kasit ibn Naikal ап-Nisibi. Kitab surat al-ars/Ed. I.H.Kramers. - BGA, v. II, ed.3. - Leiden, 1967, p.501.

¹¹³ Худуд ал-алем. Рукопись Туманского с введением и указателем В.Бартольда. L., 1930.

чиқилгани, Муқанна кўзғолони ва унинг Кеш вилоятида қўллаб-қувватлангани, қаттиқ жанглار бўлгани хусусида анча батафсил ёзилган.¹¹⁴

Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) **“Қонуни Масъудий”** асаридаги шаҳарлар жадвали қисмида Кеш бешинчи иқлимдаги шаҳарлар таркибида берилган ва координаталари географик узунлиги географик кенглиги 39°50¹ кўрсатилган.¹¹⁵

Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъонийнинг (1113-1167) **«Китаб ал-ансоб»** қомусий асарида Ўрта Осиё табиати, хўжалиги, шаҳарлари, олим ва фузалолари ҳақида қимматли маълумотлар берилган, Кеш алоҳида вилоят сифатида тавсифланган. Кеш шаҳри Нахшабга нисбатан кичикроқ ва маҳаллий аҳоли шаҳар номини «Кишш» шаклида талаффуз қилади, дейилади. Кеш вилоятида эса ўнта қишлоқнинг номи ва ўрни қайд этилган. Куръон, ҳадис ва фикҳ соҳаларининг етук олимларидан Абулмуҳаммад Абдулҳамид ибн Хумайд ал-Жанубий Сўғдий (ваф. 863) исми ҳам эслатилган¹¹⁶.

Ёхут ал-Хамавийнинг (1179-1229) **«Муъжам ал-булдон»** асарида Кешнинг арабча талаффузда «Кис» шаклида ёзилгани таъкидланиб, унинг ва атрофидаги қишлоқлар ҳақида қисқача маълумотлар берилган¹¹⁷.

Кеш шаҳри ривожига воҳа орқали ўтган савдо йўллари, хусусан Фарғона, Чоч воҳаси ва Самарқанддан Оқработ ва Темир Дарвоза орқали Тохаристонга олиб чиқувчи йўл катта ўрин тутарди. Илк ўрта асрларда Кешдан Ҳисор тоғлари орқали Тохаристонга олиб ўтувчи тоғ йўллари (Тошработ, Калтаминор доvonлари)дан фойдаланиш анча фаоллашди. Хитой манбаларида Суғдиёна ва Тохаристон чегарасида жойлашган “Темир

¹¹⁴ Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А.Расулев таржимаси. Т., 1966. 115-116-бетлар.

¹¹⁵ Абу Райхан Беруни. Канон Мас'уда (I-V). Вступительная статья, перевод и примечания П.Г.Булгакова и Б.А.Розенфельда при участии М.М.Рожанской. Т.У.ч.1 Ташкент, 1973; Абу Райҳон Беруний. Қонуни Масъудий. 1-5 мақолалар. Таржимон А.Расулов. Изоҳларни А.Аҳмедов ва А.Расулов тузган. (Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар V, биринчи китоб. Т., 1973, 426-бет).

¹¹⁶ Камалиддинов Ш. «Китаб ал ансаб ас Самани» как исторический источник. Т.: Фан, 1994.

¹¹⁷ Бартольд В.В. Историческая география... С. 127.

Дарвоза” ҳақида келтирилган маълумот¹¹⁸ ҳам Ҳисор тоғи доволари орқали ўтувчи йўллардан фаол фойдаланилганлигидан далолат беради.

Темир Дарвоза – Саримас тоғидаги дара номи бўлиб, турли даврларда турлича аталиб келинган. Кенг тарқалган номлари Бузгалахона, Темир Дарвоза ва бошқалар. Қадимдан Бақтрия ва Жанубий Суғдиёни боғловчи асосий йўл бу тор дара орқали ўтган. Суғддан бу дара орқали Шўробсойга ва яна бир тор дара орқали (бу дарадан узунлиги 500 метрча келадиган йўл ўтган ва баъзи манбаларда Кичик Бузгалахона деб ҳам аталган) Дарбандга чиқилган. Ҳозирда Ғузордан Оқработ орқали Сурхон воҳасига ўтувчи автомобил ва темир йўлининг шимоли-шарқий томонида, автомобил йўлидан 2 км. ча узоқликда жойлашган.

Илк ўрта асрларда вужудга келган янги дехкончилик воҳалари негизида ўрта асрлар даврида Кешда 16 та русток шаклланади. Улар Аргон, Ару, Баландарин, Бузмажон, Кашк, Маймурғ, Кашкурд, Расмаин, Руд, Сийам, Сурруда, Ички Санкарда, Ташқи Санкарда, Мийан Киш, Жажруд, Ҳузар ва Ҳузарруд номлари билан аталган. Бу мулкларнинг географик ўрни ва майдони, тутган мавқеи мутахассислар томонидан бирмунча ўрганиб чиқилган. Улар илк ўрта асрларда аслзода дехқонлар томонидан бошқарилган бўлиб, улар одатда ҳукмрон турк ҳоконлари билан яқин қариндошчилик алоқасида бўлган¹¹⁹.

VII асрга оид Хитой манбаси “Таншу” (Тан сулоласи тарихи)да Ши ўлкасига тегишили мулклар ичида Темир дарвоза ҳам бўлганлиги ҳақида маълумот берилган. Бойсун тоғидаги бу тор дара Бузгала номи билан ҳам маълум. Араб манбаларида “Боб ал Хадид” (Темир дарвоза) номи билан қайд этилади¹²⁰.

¹¹⁸ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах ... Ч. II. – С. 329.

¹¹⁹ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Узбекистан, 1996. – С. 23-24.

¹²⁰ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Узбекистан, 1996. – С. 25-26.

Кешга қарашли Ҳузор рустоқи катта мавқега эга бўлган. Бу унинг қўлай стратегик жойда, Суғдиёна ва Тохаристон шаҳарларини боғловчи карвон йўллари чорраҳасида жойлашганлиги билан ҳам белгиланарди. Афсоналарга кўра, Ҳузор шаҳрини Турон подшоҳи Афросиёб барпо этган. Ҳузордарёнинг ҳар иккала соҳилида илк ўрта асрлар арафасида Хўжа Румас, Ялпоктепа, Октепа, ва Хужа Бузрук каби мустахкам химояланган хунармандчилик марказлари шаклланади. Дехкончилик хавзасининг маъмурий маркази ҳозирги Ҳузор шаҳри ўрнида бўлиб, кейинчалик кичик мулк сифатида ривож топади. Ҳузордарё хавзасида дехкончилик воҳасининг шаклланиши ва хунармандчилик ишлаб чиқаришининг ривожланиб бориши халқаро савдо-транзит йўллари тармоғининг Тохаристонга элтувчи йўналишига боғлиқ тарзда савдо-сотик алоқаларининг кучайиши билан ҳам изоҳланади. Чунки, Жанубий Суғднинг йирик марказлари Кеш ва Нахшабдан келувчи савдо йўллари айнан Ҳузордарё хавзасида туташган ҳамда Темир Дарвоза орқали жанубий ўлкалар билан ўзаро боғланган¹²¹. Темир Дарвоза орқали олиб борилган савдо-иқдисодий алоқалардаги сўнгги чегара пункти сифатида Субах ва Ялпоктепа каби ёдгорликлар мустахкам химоя деворларига эга бўлган.

Ҳузордарё водийсида жойлашган Ҳузор (Ҳузор) ривожланган ўрта асрларда ҳам Кеш вилоятининг йирик рустоқларидан бири сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Ҳузорга қарашли Субах ҳам Ҳузор рустоқи ҳудудида, Насафдан Термизга ўтувчи савдо йўли бўйида жойлашган эди¹²².

Жанубий Суғдиёнадаги рустоқларнинг марказлари одатда йирик шаҳарлар бўлган. Қашқадарё воҳаси ҳудудида илк ўрта асрлар даврига тегишли кўплаб археологик ёдгорликлар ўрганиб чиқилган. Улар ёзма манбаларда қайд этилган ўша шаҳарларнинг харобаларидир.

¹²¹ Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академия, 2008. – Б. 159.

¹²² Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard) ... – P. 497. Субах майдони, археологик тадқиқотларга кўра, 100 га.ни ташкил этиб, Ҳузордан 8 км. шимолий-ғарбда - Қарши йўлида жойлашган Улуттепа ёдгорлиги ўрнида бўлганлиги аниқланди.

2.2. Нахшаб вилоятининг тарихий географияси.

Қуйи Қашқадарёдаги Нахшаб шаҳрининг Эфталийлар ҳукмдорининг қароргоҳларидан бири бўлганлиги¹²³ Жанубий Суғднинг (Қашқадарё воҳаси) сиёсий мавқеи ошишига олиб келди. Воҳа ҳудуди орқали қадимдан Бухоро ва Самарқанд Суғдидан Жанубий-Шарқий Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистондаги савдо шаҳарларига олиб боровчи йўллар ўтган бўлиб, бу қарвон йўллари йўналишларини ўрганиш Жанубий Суғд ва ундаги мулклар, маконларнинг жойлашувига ҳос хусусиятларни ва чегараларини, тарихий географик ўрнини аниқлаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Шу сабабли уларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

Самарқанд ва Бухородан келувчи йўллар қуйи Қашқадарёнинг йирик шаҳри Нахшабда¹²⁴ туташган. Бу даврга мансуб Хитой манбаларида (Бейши) Ношеболо деб номланган¹²⁵ бу шаҳардан Амударёнинг ўрта оқимидаги кечувларга (Келиф, Керки, Бурдалиқ) ёки Субах, Ҳузор, Темир Дарвоза орқали Термизга борилган.

Самарқанддан жанубга кетувчи асосий йўлларнинг бир йўналиши ҳозирги Кўкдала даштлари ва Қўнғиртоғнинг шимолий ёнбағирлари орқали ўтган. Бу ҳудудда илк ўрта асрларда ўтроқ маконлар кам учраб, асосан кўчманчи чорвадор қабилаларнинг қишлоқ қароргоҳлари, қудуқлар мавжуд бўлиб, улар Самарқанд – Нахшаб йўлининг муҳим бекатлари сифатида ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Шу билан бирга воҳадаги қадимги йўлларни

¹²³ Массон М.Е. Столичные города в низовьях Кашкадарьи с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 24.

¹²⁴ Илк ўрта асрларга келиб, Ерқўрғон ўрнидаги кўҳна шаҳар харобага айлангач, воҳа маркази Қалаъи Заҳоки Морон ёдгорлиги ўрнида бўлган Нахшаб шаҳрига кўчади.

¹²⁵ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах ... Ч. II. – С. 273.

ўрганиш давомида тўплаган маълумотларимиз Самарқанд – Нахшаб оралиғидаги даштларда илк ўрта асрлардаёқ йирик истехкомлар кўринишидаги кўрғонлар пайдо бўлганлигини кўрсатмоқда. Бунга мисол тариқасида Кўкдаладан 20 км.ча ғарбда жойлашган Ҳазорбуқа ва Қоратепа ёдгорликларини кўрсатиш мумкин. Самарқанд – Қарши темир йўлидан 1,5-2 км. ча ғарбда, Олатун темир йўл бекатига яқин жойда жойлашган Ҳазорбуқа ва Қоратепа ёдгорликлари XX асрнинг 70-йилларида КАТЭ аъзоси А.С. Сагдуллаев томонидан ўрганилган. Тадқиқотчи Ў. Мавлоновнинг фикрича бу ёдгорликка мил. III-IV асрларда асос солинган¹²⁶. Бу ёдгорликлар маҳаллий чорвадорларнинг қишлик қароргоҳлари ҳамда Самарқанд – Нахшаб савдо йўлининг муҳим оралиқ бекатлари сифатида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу маконларнинг географик ўрни чорвадор қабилаларнинг жойлашуви, қишлик қароргоҳларини ва яйловларини аниқлаштиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Самарқандни жанубдаги халқаро савдо марказлари билан боғловчи йўл ҳам қадимдан Қашқадарё воҳаси орқали ўтган. Уларнинг энг муҳими ва фаол фойдаланилгани Самарқанд – Насаф йўналиши бўлган. Самарқанддан Жом дашти орқали Насафга келган йўл бу ерда бир неча тармоққа бўлинган. Бир йўналиши Бухородан келган йўлга қўшилиб Субаҳ, Киндик қишлоғи, Темир Дарвоза орқали Термизга олиб борган. Киндик қишлоғи Насафдан ва Кешдан 3 кунлик йўл масофасида бўлиб, бу ерда Самарқанддан Кеш орқали келувчи савдо йўли Насаф – Термиз савдо йўлига қўшилган¹²⁷. Самарқанддан Насаф орқали Амударёдаги кечувларга (Келиф, Керки, Амул) ҳам борилган¹²⁸.

¹²⁶ Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академия, 2008. – Б.

¹²⁷ Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия... – С. 191; Лунина С.Б. О торговых связях Кашкадарьинского оазиса в IX-XII вв. // На Среднеазиатских трассах Великого шелкового пути. Очерки истории и культуры. – Т.: Фан, 1990. – С. 101-105; Ўша муаллиф. Города южного Согда ... – С. 77.

¹²⁸ Лунина С.Б. Культурные и торговые связи средневековых городов и поселений долины Кашкадарьи с сопредельными территориями // Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и средневековье. – М., 1990. – С. 103.

Самарқанддан, шунингдек, Жом чўли – Чирокчи – Хузар (Ғузор) йўналиши орқали Темир дарвозага ва Чағониёнга (Сурхон воҳасига) чиқувчи ўрта йўл ҳам бўлган. Қашқадарёнинг ўрта оқими ўнг қирғоғидаги Олтинбоштепа ва Чандарактепа номлари билан сақланиб қолган ёдгорликлар бу йўналишни аниқлаштиришга ёрдам беради¹²⁹.

Жанубий Суғдда шунингдек, Бухородан тўққиз кунлик масофада бўлган Амударёнинг чап соҳилидаги Келиф ва Керки шаҳарларига элтувчи йўллар тизимида Касби ва Базда, Искифағн, Кеш ва Нахшаб оралигида Навкад-Курайш, Олтинтепа каби хунармандчилик марказлари ҳамда кўплаб қишлоқлар ривож топади. Топилмалар ва ёдгорликларнинг тарихий-географик жойлашуви бўйича амалга оширилган тадқиқотлар бу ёдгорликлар асосий қисмининг иқтисодий ривожини биринчи навбатда деҳқончилик хўжалиги ташкил этганлигини тасдиқлайди.

Илк ўрта асрларда ҳам Турк ҳоқонлигининг икки йирик шахри Бухоро ва Самарқандни Хуросон ва Ҳиндистон билан боғловчи транзит савдо йўллари Қашқадарё воҳаси орқали ўтарди. Бу йўллар бўйида жойлашган шаҳар ва қишлоқлар воҳанинг тарихий географик чегараларини аниқлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабали бу йўналишларни кўриб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Бу даврда воҳанинг бош шахри ҳисобланган Насаф¹³⁰ ҳақида манбаларда кўплаб маълумотлар келтирилади¹³¹. Қашқадарё воҳасинининг иккита бош

¹²⁹ Хусусан, Чандарактепа (IX-XIII аср бошлари) Қашқадарёдаги кечувини назорат қилувчи муҳим манзил ҳисобланган. Бу ҳақда қаранг: Лунина С.Б. Города Южного Согда ... – С. 35-36.

¹³⁰ Илк ўрта асрлардаги Нахшаб араблар босқинидан сўнг харобага айлангач, Қуйи Қашқадарёда янги шаҳарга асос солинади. Маҳаллий аҳоли Нахшаб деб атаган бу шаҳарни араблар ўз талаффузларига мослаб Насаф деб номланганлар. Шаҳарнинг ривожланган даври X–XII асрларга тўғри келади. Насаф шахри (бу шаҳар мўғуллар босқинидан сўнг харобага айланган), археологик тадқиқотларга кўра, Қаршидан 8 км. шимоли-ғарбдаги Шуллиуктепа ёдгорлиги ўрнида бўлган. Батафсил қаранг: Масон М.Е. Столичные города в низовьях Кашкадарьи с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Фан, 1973. – 98 б.

¹³¹ Улар ҳақидда қаранг: Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard) ... – P. 481; Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хавкаля ... – С. 20; Камалиддинов Ш.К., “Китаб ал ансаб” Абу Са’ида Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самани как источник по истории и

шаҳри - Насаф ва Кешни боғловчи ички савдо йўли илк ўрта асрларда Қашқадарёнинг чап қирғоқлари бўйлаб ўтган. Бу йўналишда Зухратепа, Қамайтепа, Олтинтепа, Кишмиштепа ва бошқа ёдгорликлар ўрганиб чиқилган¹³²

Бу даврда Бухоро – Насаф йўналиши (30 фарсах) Қорачун, Миёнқал, Маймурғ орқали ўтган бўлиб, уни карвонлар 4 кунда босиб ўтишган¹³³. Насафда Бухородан келувчи йўл тармоқланиб, Балхга қуйидагича: Насаф – Субаҳ – Киндик қишлоғи – Темир Дарвоза – Термиз – Балх ёки Насаф – Келиф – Балх йўналишларида бориш мумкин эди¹³⁴.

Амударёнинг ўрта оқимидаги муҳим кечувлардан бўлган Келиф Термиздан 2 кунлик йўлда, Балхдан 18 фарсах узоқликда жойлашган эди. Араб манбаларида, бу кечув номи билан аталувчи Келиф шаҳри Амударёдаги дарёнинг ҳар икки томонида жойлашган ягона жойлиги қайд этилади¹³⁵.

Насафнинг ғарб томонида Каспи (4 фарсах) ва Безда қишлоқлари (6 фарсах) жойлашган бўлиб, улар илк ўрта асрларда Нахшаб мулкининг ғарбий чегараларида жойлашган эди. Каспи арман манбаларида мустаҳкам қўрғон сифатида қайд этилади. Сосонийлар даврининг машҳур саркардаларидан бири Баҳром Чубин Турк ҳоконлиги ерларини забт этганда Балхдан барча

истории культуры Средней Азии ... – С. 100; Buryakov Y.F., Baipakov K.M., Tashbaeva Kh., Yakubov Y. The citils and routes of The Great silk road (On Central Asia documents). – Tashkent: Sharq, 1999. – P. 50-54.

¹³² Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard)... – P. 497. Бу шаҳар номланишидан келиб чиқиб, унга араб истилосидан кейин Курайш қабиласи вакиллари томонидан асос солинган деган фикрлар бор. Қаранг: Камолиддин Ш.С. К вопросу об этнической ситуации // История Узбекистана в археологических и письменных источниках. – Ташкент: Фан, 2005. – С. 233; Массон М.Е. Работы КАТЭ и ТашГУ по изучение восточной половины Кашкадаринской области УзССР // Археология Средней Азии. Сборник научных трудов ТашГУ. – Ташкент, 1957. – № 533. – С. 60-61; Лунина С.Б. О возможном отождествлении Наукад Курайша // Материалы по истории и археологии Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1975. – С. 3-14..

¹³³ Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия ... – С. 191.

¹³⁴ Лунина С.Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. – Ташкент: Фан, 1984. – С. 77.

¹³⁵ Келифнинг асосий қисми дарёнинг чап қирғоғида жойлашган бўлиб, бу ерда масжид ва Зулқарнайн работи, ўнг қирғоқда эса Зул-қифла работи бўлган. Қаранг: Shamsaddin Abu Abdallah Mohammad ibn Ahmad al-Moqaddasi. Descripio imperii Moslemici / Ed. M. J. de Goeje. Lugduni – Batavorum apud E. J. Brill, 1967. – P. 291, 333.

“Кушонлар ерини” Каспионгача бўлган ҳудудларни қўшиб бўйсундирганлиги манбаларда ёзиб қолдирилган¹³⁶. X асрда, араб манбаларига кўра, Каспи Насафдан ҳам каттароқ шаҳар бўлган.

Нахшабнинг ғарбий қисмида жойлашган Безда шаҳри ҳам Жанубий Суғднинг муҳим мулкларидан бири бўлган. Сув манбалари етарли бўлмасада, Базда атрофидаги мулкларда деҳқончилик ривожлангани, аҳоли экинларини кудуқ сувлари билан суғориши манбаларда акс этган. Базда шаҳрига мил. эра бошларида асос солинган. Турк ҳоконлиги даврида Нахшаб мулкининг ғарбий чегараларидаги муҳим истеҳкомлардан бири ҳисобланган. Нахшабдан Бездагача бўлган масофа 40 км ни ташкил этган¹³⁷. Бу шаҳар харобалари Кухна Фазли ёдгорлиги ўрнида бўлган.

Каспи ва Безда шаҳарлари ўзларининг қулай географик ҳолати туфайли Бухородан Термиз, Балх ва Хуросоннинг бошқа савдо шаҳарларига ўтувчи карвон йўллари тизимида муҳим ўрин тутган. Манбаларда Бухородан Каспи орқали Термизга, Безда орқали Келиф кечувига ва Термизга (улар орасида Жикен, Кўхна работ, Саид кудуғи, Безда, Ҳоран Работи, Бухороликлар қишлоғи, Хоразмликлар қишлоғи ва Балхан каби оралик манзиллар бўлган) боровчи карвон йўли ҳақида маълумотлар мавжуд¹³⁸. Карвонлар Бухородан Бездагача бўлган масофани 4 кунда, Бухоро – Келиф йўлини эса 5 кунда босиб ўтганлар¹³⁹. Бу йўналиш савдо карвонларининг йўлини анча қисқартириб, вақт ва йўл харажатларини тежаш имконини берарди.

¹³⁶ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Узбекистан, 1996. – С. 56.

¹³⁷ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Узбекистан, 1996. – С. 58.

¹³⁸ Карвонлар бу йўлни 11 кунда босиб ўтган. Қаранг: Извлечения из “Ахсан ат-такасим фи-ма’рифат ал-акалим” ал-Макдиси. По изд. De Goeje. (BGA, I). / Пер. С. Волина. // МИТТ. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Труды института востоковедения. – М. –Л. Изд-во АН СССР, 1939. Т. I. – С. 206.

¹³⁹ Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (kitab surat al-Ard) ... – P. 481; Бартольд В.В. Туркистан в эпохи монгольского нашествия ... – С. 190-191; Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи... – С. 37.

Жанубий Суғдиёнанинг асосий сув манбаи бўлган Қашқадарё ҳамда унинг чап irmoғи бўлган Ғузордарё ҳавзасидаги Кеш, Накшипа (Ксенипа), Нахшаб, Субаҳ каби шаҳарлар воҳанинг ички ва ташқи иқтисодий алоқаларида катта ўрин тутган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, милодий эра бошларида Ерқўрғондан Қашқадарёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб Бештепа, Ўратепа, Қўзибой тепа, Шаҳри-Хайбар ёки Қорабайир тепа, Пайшанба тепа каби ёдгорликлар орқали шимолга кетувчи йўллар, Насаф (Шуллуктепа), Кофиртепа, Қалъаи Заҳоки Морон орқали Ғузор воҳасига кетувчи йўллардан фойдаланилган¹⁴⁰. Бу даврда Шарқий Қашқадарёнинг бош шаҳри бўлган Кешни¹⁴¹ Накшипа (Ерқўрғон) билан боғловчи йўл воҳанинг ички йўллари тизимида бош бўғин бўлиб қолди

III БОБ. Сурхон воҳасининг илк ўрта асрлар давридаги тарихий географияси.

3.1. Илк ўрта асрларда Соғониён ва унинг тарихий географик чегаралари.

¹⁴⁰ Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб ... – С. 14-15.

¹⁴¹ Кеш ўша даврда ҳозирги Китоб шаҳри ўрнида бўлган. Бу шаҳар ҳақида қаранг: Крашенинникова Н.И. Прошлое Китаба // Вехи времен. – Ташкент, 1989. – С. 27-33.

Сугдиёнадан илк ўрта асрларда Тоҳаристон номи билан атала бошлаган Сурхон воҳаси илк ўрта асрларда Чағониён ва Термиз вилоятларига бўлинган. Хитойлик сайёҳ, будда роҳиби кундалигида ҳам Чағониён шаҳри (Будрач ёдгорлиги) ва Термиз Сурхон воҳасининг йирик шаҳарлари, савдо марказлари сифатида қайд этилади¹⁴².

Термиздан шимоли шарқда Чағониён ёки Сағониён номи билан аталган мулк жойлашган эди. Ҳозирги пайтда бу мулк ҳудудида Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Денов, Қумкўрғон, Сариосиё, Шурчи, Узун ва Бойсун туманлари жойлашган. Чағониён ҳудуди археологик жиҳатдан энг яхши ўрганилган ҳудуд ҳисобланади. Чағониённинг тарихий географияси дастлаб В.В.Бартольд томонидан ўрганиб чиқилган. Маълумотларга қараганда Чағониён ҳудудида аҳоли манзилгоҳлари тарихнинг энг қадимги даврида пайдо бўлган. Турли тарихий даврларда бу ҳудуд Аҳамонийлар, Александр Македонский салтанати, Юнон Бактрия давлати ва кушонлар салтанати таркибига кирган. Илк ўрта асрларда дастлаб Эфталитлар, кейин Турк ҳоконлиги таркибида бўлган.

Илк ўрта асрларда Чағониёнда бўлган Хитой сайёҳи, будда монахи Сюань Цзань унинг ҳудуди шарқдан ғарбга қараб 400 ли ва шимолдан жанубга қараб 500 ли масофага чўзилганлигини қайд этади. Чағониённинг марказий шаҳри 10 ли масофага чўзилган бўлиб, унда 5 та будда ибодатхонаси бўлганлиги ҳам хитойлик сайёҳнинг эътиборидан четда қолмаган¹⁴³.

Чағониённинг маркази бўлган шаҳар харобаси Денов шаҳридан 6 км масофада, Қизилсувнинг Сурхондарёга қўйилишида жойлашган Будрач ёдгорлиги ҳисобланади. Бу ерда Кушонлар даврида йирик шаҳар шаклланган эди. Мил.авв. 2 асрда барпо этилган бу шаҳарнинг умумий ҳажми 20 га ни

¹⁴² Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тахаристана. – Ташкент: Фан, 1996. – С. 47-48.

¹⁴³ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тахаристана. – Ташкент: Фан, 1996. – С. 133.

ташкил этади. Шаҳар арки харобаси ҳозирда Оқмозортепа номи билан, шахристони эса дунётепа номлари билан аталади¹⁴⁴.

Илк ўрта асрларда шаҳар анча кенгайган ва 50 га ортиқроқ майдонни эгаллаган эди.

Чағониён ислом раври манбаларига кўра аҳоли зич жойлашган мулк бўлиб, 16 та қишлоққа эга бўлган. Бу қишлоқларнинг асосий қисми табиийки илк ўрта асрларда барпо этилган эди.

Тоҳаристоннинг¹⁴⁵ бу даврдаги муҳим вилоятларидан бири бўлган Сағониён (Чағониён)нинг XI асрдаги маъмурий маркази Чағониён ҳажмига кўра, Термиздан каттароқ бўлган¹⁴⁶. Термиз ва Чағониён орасидаги масофа 24 фарсах бўлиб, уни карвонлар 4 кунда босиб ўтишган. Улар оралиғида Термиздан 6 фарсах ёки 1 кунлик йўлда жойлашган Сарманган (Чарманган) шаҳри¹⁴⁷, Буғ ва Дарзончи (ёки Дарзанжи) деб аталган йирик қишлоқлар асосий бекат ҳисобланган¹⁴⁸.

3.2. Термиз шаҳри ва вилоятининг тарихий географик шарҳи

Термиз шаҳри Жанубий Ўзбекистоннинг йирик ва қадим тарихига эга шаҳарларидан биридир. Амударёнинг ўнг қирғоғида, муҳим кечув бўйида

¹⁴⁴ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тахаристана. – Ташкент: Фан, 1996. – С. 134.

¹⁴⁵ Тоҳаристон атамаси, кўпинча Бадахшон ва Балх оралиғида жойлашган ҳудудларга нисбатан кулланилади. Айрим манбаларда эса Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Сурхон воҳаси ва Жанубий Тожикистон ҳудудидаги вилоятлар (Чоғониён ёки Соғониён, Хутталон ва бошқалар) ҳам Тоҳаристонга кириши қайд этилади.

¹⁴⁶ Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (Kitab surat al-Ard) ... – P. 458; Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал Ансаб” Абу Са’ида Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самани ... – С. 57. Унинг харобалари (Будрач ёдгорлиги) Деновдан 6 км. жанубий-шарқда, Қизилсувнинг Сурхондарёга қуйилиш жойида топилган.

¹⁴⁶ Ibn Hawqal. La configuration de la Terre (Kitab surat al-Ard) ... – P. 459; Hudūd al-‘Ālam (The regions of the world) ... – P. 114.

¹⁴⁷ Унинг харобаси Жарқўрғондан 5 км. ча жанубда жойлашган ёдгорлик бўлиши мумкин. Бу ёдгорлик ҳақида қаранг: Поруч. Караульшиков. Маршрут от г. Деноу до Патта-Гиссера // СМА. – СПб.: Военная типография, 1894. Вып. LVII. – С. 394-398.

¹⁴⁸ Бартольд В.В. Туркестан в эпохи монгольского нашествия... – С. 123.

жойлашган (эҳтимол, дастлабки даврларда кечувни назорат қилиб туриш мақсадида барпо этилган) Термиз мил. авв. I мингйиллик ўрталаридан бошлаб Шимолий Бактриядаги энг йирик шаҳар сифатида кўзга ташланади¹⁴⁹. Бу шаҳар антик давр ва айниқса илк ўрта асрларда Ўрта Осиё жанубий ҳудудларининг ички ва ташқи алоқаларида, хусусан, Бактрия пойтахтини Шимолий Бактриядаги маконлар ва Суғд билан билан боғловчи йўллар тизимида асосий ўрин тута бошлайди¹⁵⁰.

Термиз мил. авв. I мингйиллик ўрталаридан бошлаб Шимолий Бактриядаги энг йирик шаҳар сифатида кўзга ташланади¹⁵¹. Бу шаҳар Ўрта Осиё жанубий ҳудудларининг ички ва ташқи алоқаларида, хусусан, Бактрия пойтахтини Шимолий Бактриядаги маконлар ва Суғд билан билан боғловчи йўллар тизимида асосий ўрин тута бошлайди¹⁵².

Ҳофиз Абрунинг “География” асарида Термизга Александр Македонский асос солганлиги ҳақида маълумот берилади. Термиз шаҳрининг барпо этилиши ҳақида манбаларда турлича маълумотлар сақланиб қолган. Тарихчи Ат Табарий Термизнинг барпо этилиши масаласига тўхталиб, ўз асарининг бир жойида Термизни Александр Македонский барпо этган 12 та шаҳарларнинг бири сифатида қайд қилса. Бошқа жойда бу шаҳар сосоний ҳукмдор Кубод (489-581) томонидан барпо этилганлиги ҳақидаги

¹⁴⁹ Бу шаҳар тарихи бўйича батафсил қаранг: Жалолиддин Мирзо. Термиз тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001.

¹⁵⁰ Пиддаев Ш.Р. Кўҳна Термиз ва Буюк ипак йўли // Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари. – Самарқанд, 1994. – Б. 52-53; Leriche P., Sh. R.Pidaev. Termez // LA BACTRIANE. Les fabuleux tresors de L'Oxus // Dossiers d'Archeologie. – Paris, 1999. № 247. – P. 43-49.

¹⁵¹ Бу шаҳар тарихи бўйича батафсил қаранг: Жалолиддин Мирзо. Термиз тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001.

¹⁵² Пиддаев Ш.Р. Кўҳна Термиз ва Буюк ипак йўли // Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари. – Самарқанд, 1994. – Б. 52-53; Leriche P., Sh. R.Pidaev. Termez // LA BACTRIANE. Les fabuleux tresors de L'Oxus // Dossiers d'Archeologie. – Paris, 1999. № 247. – P. 43-49.

маълумотларни келтириб ўтади¹⁵³. Маҳаллий манбаларда эса Александр истилоси давригача бу ерда шаҳар мавжуд бўлган қайд этилади¹⁵⁴.

Термиз атамаси бўйича ҳам ягона ва умум қабул қилинган илмий асосли фикрлар ишлаб чиқилмаган. Айрим маълумотларга кўра Термиз шаҳри номи Юнон Бактрия подшоҳи Деметрий номидан келиб чиққан. Хитой манбаларида бу шаҳар “Та ми” шаклида келтирилади¹⁵⁵.

Илк ўрта асрларда Термиз вилояти Термиз шаҳрини ва унга тегишли бўлган ҳудудларни ўз ичига олган йирик мулк ҳисобланган. Берунийнинг маълумотига кўра, исломгача бўлган даврда Термиз ҳукмдорлари “Термизшоҳ” унвонига эга бўлганлар¹⁵⁶.

Термиз шаҳрида 630 йилда бўлган Хитой сайёҳи, будда монахи Сюань Цзань Термизни туркларга тегишли шаҳар эканлигини, бу ерда 10 та будда ибодатхонаси борлигини, шаҳар 20 ли (10 км) майдонни эгаллаганлигини маълумот сифатида қайд этади¹⁵⁷.

Термиз вилоятининг сиёсий чегаралари сиёсий вазиятга боғлиқ равишда ўзгариб турганлиги боис унинг аниқ географик чегаралари хусусида фикр билдириш қийин. Термизга Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган бир канча қишлоқлар қараган. Улар ичида Самон қишлоғи анча машҳур

¹⁵³ Ат-Табари. Тарихи Табари (“История” ат-Табари). Избранные отрывки / Перевод с арабского В.И. Беляева. Дополнения к переводу О.Г. Бальшакова и А.Б. Халидова. – Ташкент: Фан, 1987. – С. 210.

¹⁵⁴ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тахаристана. – Ташкент: Фан, 1996. – С. 100.

¹⁵⁵ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тахаристана. – Ташкент: Фан, 1996. С. 101.

¹⁵⁶ Беруний, Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Таржимон А. Расулов. Изохларни И. Абдуллаев ва А. Расулов тузган. – Тошкент: Фан, 1968. Т. I. – Б. 112.

¹⁵⁷ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тахаристана. – Ташкент: Фан, 1996. – С. 101.

хисобланади. Бу қишлоқ Самонхудоқларнинг мулки бўлиб, бу ердан Самонийлар сулоласининг асосчилари чиққан деган фикр ҳам бор¹⁵⁸.

Шимолий Тоҳаристоннинг илк ўрта асрлар даври тарихий географиясини аниқлаштиришда воҳанинг ички йўллар тизимида, Амударёнинг ўнг irmoқлари бўлган Шеробод, Сурхондарё, Вахш, Кофирниҳон, Қизилсув каби дарёлар ва уларнинг irmoқлари бўйлаб жойлашган шаҳарлар, қўрғонлар ва қишлоқларнинг географик ўрнини аниқлаштириш катта аҳамиятга эга. Бу даврдаги алоқа йўллари Помир тоғ тизмасининг таркибий қисмлари бўлган тоғлардан бошланиб, жануби-ғарбий йўналишда, Амударёга қараб оқувчи сув йўлларига параллел равишда фаолият кўрсатган. Бу йўллар ичида Термиздан Шерободдарёнинг чап қирғоғи бўйлаб Зартепа ва Жондавлатттепа ёдгорликлари орқали Нондахона дарасига, бу ердан Шўробсой водийси ва Темир Дарвоза орқали Суғдиёна шаҳарларига кетувчи йўналиш минтақадаги транзит йўллар тизимида катта аҳамиятга эга эди. Бу йўналиш Суғдни ва минтақанининг марказий ҳудудларини Бактрия пойтахти ва Ҳиндистон шаҳарлари билан боғлашда асосий ўрин тутган.

Бактрия пойтахтини Суғдиёна билан боғловчи йўл Шимолий Бактриянинг тоғолди ва тоғли ҳудудлари орқали ўтиб, асосан икки йўналишда бўлган. Биринчиси Термиз, Темир Дарвоза ва Оқработ довони орқали жанубий Суғдга олиб чиққан. Бу йўналиш Наутака¹⁵⁹, Тахтақарача

¹⁵⁸ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тахаристана. – Ташкент: Фан, 1996. – С. 114.

¹⁵⁸

¹⁵⁹ Узунқир ёдгорлиги ўрнидаги бу қадимги шаҳар мил. авв. VII-IV асрларда Суғдиёнанинг ички ва ташқи алоқаларида катта ўрин тутган. Узунқир ёдгорлиги ҳақида қаранг: Лушпенко О.Н. Крепость Узункыр – на трассе торговых путей // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье: Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. Самарканд, 1-6 октябрь. 1990 г. – Ташкент: Фан, 1990. – С.105-106. Шаҳар Александр Македонский истилоси туфайли вайрон этилгач, шаҳарсозлик маданияти ҳозирги Китоб шаҳри ўрнидаги янги шаҳарга кучган. Шу сабабли ҳам мил. авв. IV асрдан бошлаб бу йўналишдаги алоқа йўли бирмунча жанубга силжиб, ҳозирги йўналишга анча яқин бўлиб қолади. Узунқир ёдгорлиги ҳақида қаранг: Шаҳрисабз. Минг йилликлар мероси. –

довони орқали Мароқандага, ёки Кичик Ўрадарё ва Ғузордарё бўйлаб Қашқадарёнинг қуйи оқимиға олиб чиққан. Иккинчи йўналиш Бақтра шахридан Амударёнинг ўрта оқимидаги кечувлар – Келиф ва Керкича орқали ўтган. Келиф кечувидан Накшипа шахрига (Ерқўрғон ёдгорлиги), бу ердан Кўкдала ва Жом даштлари орқали Мароқандага кетувчи йўл бўлган¹⁶⁰.

Шимолий Тоҳаристондаги илк ўрта асрлар даврга мансуб маконлар воҳанинг ички алоқа йўллари бўйида, Сурхондарё (Далварзинтепа, Холчаён, Термиз ва бошқалар), Кофирниҳон ва Вахш дарёлари бўйлаб жойлашган. Улар ичида минтақавий аҳамиятга эга йўллар билан боғланган Термиз шахри катта ўрин тутди. Амударёдаги кечув бўйида жойлашган бу шаҳар минтақанинг марказий ҳудудларини Шимолий Афғонистон ва Ҳиндистон шаҳарлари билан боғловчи муҳим транзит йўл бўйида жойлашганлиги ҳамда Амударё сув йўлидаги муҳим бандаргоҳларга эгалиги билан ҳам Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларидан ажралиб туради¹⁶¹.

Бу ёдгорликлар ичида Амударёдаги муҳим кечувлар яқинида жойлашган кичик қалъалар (Келиф, Курегин қалъа, Керкича, Усти ва бошқалар) муҳим ўрин тутган¹⁶². Бу кичик қалъалар Амударёдаги муҳим кечувлар яқинида жойлашиб, Амударё сув йўлини ва кечувларни назорат қилиб туриш мақсадида барпо этилган. Улар ичида Амударёнинг Термиздаги кечувдан

Тошкент: Шарқ, 2002; Крашенинникова Н.И. Прошлое Китаба // Вехи времен. – Ташкент, 1989. – С. 27-33.

¹⁶⁰ Накшипа ва Самарқанд оралиғидаги дашт ҳудудининг кўчманчи чорвадорлар томонидан ўзлаштирилиши мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмида бошланган. Суғдиёнанинг бу икки йирик шаҳрини боғловчи йўл улар назоратида бўлган қудуклар орқали ўтган. Кейинчалик бу муҳим савдо йўлини назорат қилувчи истеҳкомлар ҳам барпо қилина бошлайди. Улар ичида Самарқанд – Қарши темир йўли яқинида, Олатун станциясидан 3 км. ча шимолий-шарқда жойлашган Ҳазорбуқа ёдгорлигини айтиб ўтиш мумкин.

¹⁶¹ Бу шаҳарларнинг минтақадаги иқтисодий-маданий алоқаларда тутган ўрни ҳақида қаранг: Пидаев Ш.Р. Кўҳна Термиз ва “Буюк ипак йўли” // Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари. – Самарқанд, 1994. – Б. 52-53; Buryakov Y.F., Baipakov K.M., Tashbaeva Kh., Yakubov Y. The citils and routes of The Great silk road (On Central Asia documents). – Tashkent: Sharq, 1999. – P. 57-59.

¹⁶² Пилипко В.Н. Побережье Средней Амударьи // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии ... – С. 244-245.

кейинги муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган Шўроб кечувини назорат қилиб турган Кампиртепа (ўнг қирғоқ), ундан қуйироқда жойлашган Келиф (чап қирғоқ), Керки кечуви бўйидаги Керки (чап қирғоқ) ва Керкича (ўнг қирғоқ), Фароб кечуви яқинидаги Эски Чоржўй (чап қирғоқ) ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин. Хусусан, Керкидаги қалъада кушон-сосонийлар даврига оид маданий қатламлар топилиши¹⁶³, бу қалъа милодий эра бошларидан бошлаб Амударёнинг ўрта оқимидаги муҳим кечувни, Мароқанда ва Бухородан Ксениппа (Ерқўрғон) орқали Бактрияга ўтувчи йўлни ҳамда Амударё сув йўлини назорат қилиб турганидан далолат беради.

Термиз яқинидаги Шўроб кечувининг аҳамияти бу даврларда анча юқори эди. Сўнгги йиллардаги археологик тадқиқотлар туфайли Амударёнинг ўнг қирғоғида қадимий Шўроб кечуви бўйида жойлашган Кампиртепа ёдгорлиги – антик даврда кечувни назорат этиб туриш учун хизмат қилган йирик қалъанинг харобалари ўрганиб чиқилди¹⁶⁴. Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, Кампиртепа харобалари ўрнидаги қалъадан мил авв. I – мил. II асрларда фаол фойдаланилган. Бу қалъа нафақат кечувни, шу билан бирга Термиз – Урганч сув йўлини ҳам назорат қилиб турганлиги, бу ерда божхонадан ташқари кемалар тўхташига мўлжалланган бухта ҳам бўлганлиги аниқланган¹⁶⁵. Бу маълумотлар антик даврдан бошлаб Шўроб кечуви орқали ўтувчи алоқа йўллари Бактрияни Суғдиёна ва минтақамизнинг шимолий ҳудудлари билан боғлашда асосий ўрин тутганлигини кўрсатади.

¹⁶³ Массон М.Е. Прошлое города Керки // Памятники Туркменистана. – Ашхабад, 1973. – № 2. – С. 7.

¹⁶⁴ Кампиртепа ёдгорлиги Амударёнинг ўнг қирғоғида, Термиздан 30 км. ва Шўроб қишлоғидан 1,5 км. ғарбда, Сурхондарё вилояти Музработ тумани ҳудудида жойлашган. 1972 йилдан археологик тадқиқотлар олиб борила бошланган. Бу ёдгорлик ҳақида батафсил қаранг: Материалы Тохаристанской экспедиции // Археологические исследования Кампыртепа. Вып. 1-3. – Ташкент, 2000-2002.

¹⁶⁵ Дудаков С. Раскопки пристани Кампыртепа // Археология, история и культура Средней Азии: Тезисы докладов международной конференции. – Ташкент, 2002. – С. 51-52.

Амударёнинг чап қирғоғида жойлашган Термиз¹⁶⁶ ривожланган ўрта асрларда Амударё сув йўлидаги йирик бандаргоҳга эга бўлиб, Мовароуннахрнинг жанубидаги муҳим стратегик аҳамиятга эга шаҳарлардан ҳисобланарди¹⁶⁷. Термиздан Шарқий Хуросоннинг энг йирик шаҳри, араб манбаларида “Умм ул-Билод” (“шаҳарлар онаси”) деб номланган Балх шаҳрига ўтувчи қарвон йўли бошланиб, манбаларда улар оралиғида Сияхгирд номли йирик қишлоқ бўлгани қайд этилади¹⁶⁸.

Термиз шаҳрининг тарихимизда тутган яна бир муҳим ўрни унинг Амударё сув йўлида, муҳим кечув бўйида жойлашаётганлигида эди. Маълумки, илк ўрта асрларда минтақамизда кемачилик янада ривожланди. Хусусан, Амударё, Сирдарё ва бошқа йирик дарёларда кемачилик йўлга қўйилди. Манбаларда халифаликдаги 12 та дарёда кемачилик йўлга қўйилгани, улар ичида Амударё ва Сирдарё ҳам борлиги қайд этилади¹⁶⁹.

Эски Термиздаги Қоратепа ёдгорлигидан топилган булладаги¹⁷⁰ кема тасвири қадимги даврда Амударёда фойдаланилган кемалар шакли ва тузилиши ҳақида муҳим маълумот беради. Мутахассислар фикрича, ясси тагли, бортига тери қопланган, юқори кўтарилган олд қисмида аждаҳосимон маҳлуқ, қуйруқ қисмида от ёлига ўхшаш шакл туширилган доирасимон кўринишдаги бу кема Оссурия думалоқ шаклли кемаларига ва Бобил юк кемаларига ўхшаб кетади. Кеманинг қуйруқ қисмида руль, бортининг пастки қисмида 18 та эшкакчи (демак экипаж таркибида 36 та эшкакчи ва битта бошқарувчи бўлган) тасвирланган. Кемада 5 та найзали жангчи

¹⁶⁶ Бу шаҳар ҳақида янги илмий маълумотлар ҳақида қаранг: Жалолиддин Мирзо. Термиз тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001.

¹⁶⁷ Батафсил қаранг: Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. *Viae regnorum ...* P.338-341; Ibn Hawqal. *La configuration de la Terre (Kitab surat al-Ard) ...* – P. 457-458; Hudūd al-‘Ālam (The regions of the world) ... – P. 114.

¹⁶⁸ Балх шаҳри харобаси Афғонистон шимолида, ҳозирги мазори-Шариф шаҳридан 22 верст узоқликда жойлашган. Бу ҳақда қаранг: Бартольд В.В. Туркестан в эпохи монгольского нашествия ... – С. 126-128.

¹⁶⁹ Мец А. Мусульманский Ренессанс ... – С. 479.

¹⁷⁰ Булла - бир томонида (уч қисмида) муҳр ёки тамға босилган, ёғоч ёки сополдан ясалган буюм.

тасвирлангани ундан ҳарбий мақсадларда ҳам фойдаланилганини кўрсатади¹⁷¹.

Термиз шаҳрининг қадимги давр ва ўрта асрларда Амударё сув йўлидаги муҳим порт шаҳарларидан бўлгани кўплаб ёзма манбалар маълумотларидан маълум¹⁷². Машҳур испан элчиси Клавихо ҳам Термиз яқинидаги кечувда махсус ёрликқа эга бўлган кемачилар кишиларни бир қирғоқдан иккинчисига ўтишини таъминлаб туришини қайд этади¹⁷³.

Термиз яқинда илк ўрта асрларда йиғма кўприклар ҳам қурилгани маълум. Ўрта асрларда ҳам бундай йиғма кўприклардан кенг фойдаланилган. Хусусан, муҳим стратегик аҳамиятга эга йўллар кесишадиган Амударё кечуви бўйида жойлашган Термиз шаҳри яқинида кемалардан кўприклар қурилиб, маълум вақт давомида фойдаланиб турилган. Манбаларнинг далолат беришича, бундай йиғма кўприклар асосан ҳарбий мақсадларда барпо этилган.

Илк ўрта асрлар даврида Ўрта Осиёнинг турклар таъсирида бўлган ҳудудларида кўплаб истехкомлар, шаҳарлар барпо этилгани маълум. Минтақадаги муҳим стратегик йўллар бўйида барпо этилган бу шаҳарлар ўлкалар устидан ҳарбий-сиёсий назоратни амалга оширишдан ташқари минтақадаги иқтисодий-савдо алоқаларини амалга оширишда (бож тўловларини ундириш, солиқлар йиғиш ва бошқалар) ҳам катта ўрин тутган.

Хулоса.

¹⁷¹ Ртвеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры ... – С. 247-248.

¹⁷² Ртвеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры ... – С. 249.

¹⁷³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406) гг. / Пер. со стариспанского, предисловия и комментариев И.С. Мироковой. – М., 1990. – С. 100-101.

Юқорида келтирилган маълумотлардан, илк ўрта асрларда Ўрта Осиёнинг тарихий географиясида жиддий ўзгаришлар бўлганлигини кўриш мумкин.

Бу давр Эфталитлар давлати ва Турк ҳоконлиги каби қудратли давлатлар ташкил топган, аҳоли миграцияси сабабли деҳқончилик воҳаларига шимолий дашт ҳудудларидан чорвадор аҳолининг кириб келиши ва ўтроқлашуви кучайган давр сифатида аҳамиятлидир. Бу жараёнлар эса ўз навбатида бир қанча янги шаҳарлар ва кўплаб қишлоқлар барпо этилишига, минтақада демографик ўсиш бўлишига олиб келди.

Ўрта Осиёнинг V-VIII асрлардаги ташқи алоқалари географияси тўхтовсиз кенгайиб борди. Хусусан, Ўрта Осиё – Византия алоқалари асосида тарихий-маданий алоқаларнинг янги йўналишлари пайдо бўлди. Ўрта Осиё ва Хитой ўртасида мил. авв. II асрда бошланган мунтазам алоқалар илк ўрта асрларда ривожланиш даврига кирди. Хитойдан то Ўрта Ер денгизи қирғоқларигача етиб борган, рамзий равишда “Буюк ипак йўли” номи билан аталган бу халқаро транзит коммуникация йўли Ўрта Осиёнинг ташқи иқтисодий-маданий алоқалари тарихида, алоқа-савдо йўллари тизими ривожига алоҳида муҳим босқични ташкил этади.

Илк ўрта асрлар, шунингдек, Буюк ипак йўли орқали олиб борилган халқаро иқтисодий-маданий ва сиёсий муносабатлар юксак ривожланган, карвон йўллари тизимининг самарали фаолияти йўлга қўйилган давр сифатида аҳамиятлидир. Карвон йўллари ривожига билан боғлиқ равишда янги шаҳарлар пайдо бўлди, янги ерларнинг ўзлаштирилиши жадаллашди. Карвон йўллари иқтисодий-маданий алоқалари ривожига катта таъсир кўрсатди. Бу давр бир томондан суғд тили ва ёзувининг қўшни ўлкаларга тарқалиши ҳамда турк тили ва ёзувининг минтақада янада кенг ёйилиши билан ҳам

характерланади¹⁷⁴. Халқаро савдо билан шуғулланувчи ижтимоий табақалар – савдогарлар фаолияти ривожланди. Ички ва ташқи савдо билан шуғулланувчи йирик савдо уюшмалари шаклланди. Йўлбўйи иншоотлари қурилиши, тезкор алоқа-почта хизмати ва йўлларда тегишли хизмат кўрсатиш тизими ривожланиб борди. Буларнинг барчаси илк ўрта асрлар даврида Ўрта Осиё жанубининг тарихий географиясидаги қатор муҳим ўзгаришларни келтириб чиқарди.

¹⁷⁴ Минтақадаги қадимги ёзувлар ва уларнинг тарқалиш географияси ҳақида яна қаранг: Содиқов Қ. Кўк турк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент: 2004; Исхаков М.М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998;
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
3. Абдуқаюмов А.Р. Суғднинг илк ўрта асрлар даври хунармандчилиги ва савдо-иқтисодий алоқалари: Тарих фанлари номзоди .. дисс. автореферати. – Ташкент, 2010. – Б. 11.
4. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи / Форс тилидан А. Расулов таржимаси) // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 88-174.
5. Абу Джа’фар Муҳаммад бин Джарир бин Йазид бин Касир бин Галиб ат-Табари. Тарихи Табари (“История” ат-Табари). Избранные отрывки / Перевод с арабского В.И. Беляева. Дополнения к переводу О.Г. Бальшакова и А.Б. Халидова. – Ташкент: Фан, 1987.
6. Абу Тохирхожа. Самария / Форсчадан А. Сатторий таржимаси // Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 16.
7. Адылов Ш. Эфталиты и западный Согд // Археология, история и культура Средней Азии: Тезисы докладов международной конференции. – Ташкент, 2002. – С. 21.
8. Адылов Ш.Т. Историческая топография одной из средневековых дорог по направлению Бухара-Хорезм // Археология и история Центральной Азии. К 70 летию со дня рождения академика Академии наук Республики Узбекистан Юрия Федоровича Буякова. – Самарканд, 2004. – С. 19.
9. Ал-Истахри]. Извлечения из “Китаб месалик ал-Мемалик” ал-Истахри / Перевод с персидского С. Волина // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники. VII-XV вв. Под редакцией С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1939. Т. I. – С. 167-181.

10. Анарбаев А. Великий Шелковый путь и путешествие Сюань Цзяня в Среднюю Азию // ОНУ. – Ташкент, 1999. – № 5-6. – С. 67-70.
11. Архипов. Военная рекогносцировка равнинной части Бухарского ханства, произведенная в 1883 г. Генерального Штаба капитаномъ Архиповым // СМА. – СПб.: Военная типография, 1884. Вып. X. – С. 171-238;
12. Аскарлов А.А., Буряков Ю.Ф. Международной семинар ЮНЕСКО по проблемам Великого шелкового пути // ОНУ. – Ташкент, 1990. – № 12. – С. 46-48;
13. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. в 9 томах. – М.: Изд-во вост. лит, 1963. Т. I. – С. 45-584;
14. Бартольд В.В.. История культурной жизни Туркестана / Соч. в 9 томах. – М.: Изд-во вост. лит, 1963. Т. II. – С. 167-433.
15. Беруний, Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Таржимон А. Расулов. Изохларни И. Абдуллаев ва А. Расулов тузган. – Тошкент: Фан, 1968. Т. I. – Б. 112.
16. Беруний. Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 1968. I том. – 688 б.
17. Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях. – Алматы: ТОО “Жалын Баспасы”, 1998. Ч. II. – С. 280-281.
18. Боровкова Л.А. Царства «Западного края» во II-I веках до н. э. Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям из «Ши цзи» и «Хань шу». – М.: ИВ РАН – Крафт, 2001..
19. Бу манбалардаги маълумотлар дастлаб И.Н. Бичурин томонида XIX асрда рус тилига таржима қилиниб илмий муомалага киритилган эди. Биз мавзумизга тегишли маълумотларни бу (Қаранг: Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях. – Алматы: ТОО “Жалын Баспасы”, 1998. Ч. II. – С. 145-348) ва бошқа тадқиқотчиларнинг асарларидан олдик.

20. Буряков Ю.Ф. О втором караванном пути из Согда в Шаш // Общественные науки в Узбекистане (ОНУ). – Ташкент, 1972. – № 3.
21. Буряков Ю.Ф., Грицина А. Мавераннахр на Великом шелковом пути. – Самарканд–Бишкек, 2006;
22. Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари: Халқаро илмий анжуман материаллари. – Самарқанд, 1994. Индия и Центральная Азия (доисламский период): Материалы международного семинара. – Ташкент, 2000; Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар: Халқаро конференция материаллари. I қисм. – Тошкент: Университет, 2005;
23. Васильев. Маршрутное описание дороги отъ Келифа до Патта-Киссара // СМА. – СПб.: Военная типография, 1894. Вып. LVII. – С. 403-405;
24. Великий шелковый путь. Культура и традиции. Прошлое и настоящее: Материалы научно-теоритической конференции. – Ташкент, 2006.
25. Галкинъ А. Краткий военно-статистический очеркъ офицера Генеральнаго Штаба Туркестанского в. о. въ 1889 г. въ Бухарскомъ ханстве и въ южной части Самаркандской области // СМА. – СПб.: Военная типография, 1894. Вып. LVII. – С. 1-47;
26. Гинтелло. Сведенія по интендантской части, собранныя въ Бухарскомъ ханстве капитаномъ Гинтелло въ мае и іюне 1885 г. // СМА. – СПб.: Военная типография, 1886. Вып. XXI. – С. 1-53;
27. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 63-64, 177-178.
28. Гулямов Я.Г. Исследование исторической географии низовьев Кашкадарьи и Зеравшана. ИМКУ. Вып.6. -Т.: Фан, 1965. №21.
29. Гумилев Л.Н. Древние тюрки ... – С. 49-52.
30. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – СПб.: СЗКЭО “Кристал”, 2003. – С. 176.
31. Дресвянская Г.Я. Раннесредневековые города и поселения восточной части Южного Согда // Античная культура Бактрии-Тохаристана и Согда.. – Ташкент: Фан, 1979. – С. 38.

32. Дудаков С. Раскопки пристани Кампыртепа // Археология, история и культура Средней Азии: Тезисы докладов международной конференции. – Ташкент, 2002. – С. 51-52.
33. Еврейнов. Рекогносцировка пути через Джамский перевал на Гузар и на Карши 1887 г. Генерального Штаба полковника Еврейнова // СМА. – СПб.: Военная типография, 1888. Вып. XXXVI. – С. 112-146;
34. Жалолитдин Мирзо. Термиз тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001.
35. Зимин Л.А., Развалины старого Пайкенда в их современном состоянии // Протоколы заседаний ТКЛА. Год 18. – Ташкент, 1914. Вып. 2. – С. 58-59. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1988.
36. Ибн Фадлан. Книга о путешествии на Волгу в 921-922 годах // Звезда Востока. – Ташкент, 1992. – № 9-10. – С. 149-170.
37. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. (Китоб ал масалик ва-л мамалик) / Пер. с арабского, комм., исслед., указ. и карты Н. Валихановой. – Боку: Элм, 1986.
38. Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хаукаля / Перевод Е.К. Бетгера // Труды САГУ. Археология Средней Азии. IV.– Ташкент: Изд-во САГУ, 1957. Вып. CXI – С. 13-40;
39. Исхаков М.М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2008.
40. Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал ансаб” Абу Са’ида Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993, – С. 63-64.
41. Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал-Ансаб” Абу Са’да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам’ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Таакент: Фан, 1993.
42. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Узбекистан, 1996.

43. Камолиддин Ш.С. К вопросу об этнической ситуации // История Узбекистана в археологических и письменных источниках. – Ташкент: Фан, 2005. – С. 233.
44. Кашкадарьинская область. Т.1. Природа. //Труды САГУ. Новая серия. Вып.155. Географические науки. Кн. 14. -Т.: САГУ, 1959. №5.
45. Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар. – Тошкент, 1998; Шахрисабз. Минг йилликлар мероси. – Тошкент, Шарқ, 2002.
46. Кобзева Н.П. Великий шелковый путь: проблемы научной периодизации и истоки изучения Европейскими учеными во второй половине XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, Ўзбекистон Миллий Университети, 2001;
47. Кобзева О.П. Великий шелковый путь: история и современность. – Ташкент: Фан, 2005;
48. Кобзева О.П. История изучения Великого шелкового пути во второй половине XIX – начале XX вв. – Тошкент: Zar Qalam, 2006.
49. Крашенинникова Н.И. Прошлое Китаба // Вехи времен. – Ташкент, 1989. – С. 27-33.
50. Логофет Д.Н. В горах и на равнинах Бухары. – СПб.: Б.и., 1913.
51. Лунина С.Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. – Ташкент: Фан, 1984.
52. Лунина С.Б. Культурные и торговые связи средневековых городов и поселений долины Кашкадарьи с сопредельными территориями // Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и средневековье. – М.: Наука, 1990. – С. 101-107.
53. Лунина С.Б. Культурные и торговые связи средневековых городов и поселений долины Кашкадарьи с сопредельными территориями. Сб.: Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и средневековье. -М.: Наука, 1990. С.101.
54. Лунина С.Б. О возможном отождествлении Наукад Курайша // Материалы по истории и археологии Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1975. – С. 3-14..

55. Лунина С.Б. О торговых связях Кашкадарьинского оазиса в IX-XII вв. // На Среднеазиатских трассах Великого шелкового пути. Очерки истории и культуры. – Т.: Фан, 1990. – С. 101-105.
56. Лушпенко О.Н. Крепость Узункыр – на трассе торговых путей // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье: Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. Самарканд, 1-6 октябрь. 1990 г. – Ташкент: Фан, 1990. – С.105-106.
57. Мавланов У.М. Коммуникации и торговые пути в Средней Азии: формирование и этапы развития: Автореферат дис. .. докт. ист. наук. – Ташкент, ЎЗР ФА Тарих институти, 2009.
58. Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академия, 2008.
59. Маев Н. Очерки Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1879. Вып. V. – С. 77-328;
60. Мартиросян А. На Великом шелковом пути. – Ереван, 1998;
61. Массон М.Е. Прошлое города Керки // Памятники Туркменистана. – Ашхабад, 1973. – № 2. – С. 7.
62. Массон М.Е. Работы КАТЭ и ТашГУ по изучение восточной половины Кашкадаринской области УзССР // Археология Средней Азии. Сборник научных трудов ТашГУ. – Ташкент, 1957. – № 533. – С. 60-61.
63. Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавераннахр (в пределах Туркменской ССР). Труды ЮТАКЭ. – Ашхабад: АН ТуркмССР, 1966. Т. 13. – С. 148-149.
64. Массон М.Е. Столичные города в низовьях Кашкадарьи с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Фан, 1973.
65. Матвеев. Поездка Генерального Штаба полковника Матвеева по бухарским и афганским владениям в феврале 1877 г. // Сборникъ географическихъ,

- топографических и статистических материалов по Азии. ((Кейинги бетларда СМА). – СПб.: Военная типография, 1883. Вып. V. – С. 1-57;
66. Материалы Тохаристанской экспедиции // Археологические исследования Кампыртепа. Вып. 1-3. – Ташкент, 2000-2002.
67. Махкамова Д. Узбекистан в системы международных культурных связей (особенности и закономерности исторического развития).: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, НУУз, 2005;
68. Мец А. Мусульманский Ренессанс ... – С. 479.
69. На Среднеазиатских трассах Великого шелкового пути. Очерки истории и культуры. – Ташкент: Фан, 1990. Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и средневековье. – М.: Наука, 1990.
70. Петров. Путевые заметки классного топографа тит. сов. Петрова 1884 г. // СМА. – СПб.: Военная типография, 1886. Вып. XXL. – С. 53-110;
71. Пидаев Ш.Р. Кўхна Термиз ва “Буюк ипак йўли” // Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари. – Самарқанд, 1994. – Б. 52-53.
72. Пидаев Ш.Р. Кўхна Термиз ва Буюк ипак йўли // Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари. – Самарқанд, 1994. – Б. 52-53.
73. Природные условия и ресурсы юго-западного Узбекистана. -Т.: Наука, 1965. №5,8.
74. Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами / Перевод с греческого С. Дестуниса. – СПб., 1876. Ч. I.
75. Раимкулов А.А. Культура сельских поселений Нахшебе в эпохи раннего феодализма: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. –Ташкент, ЎзР ФА Тарих институти, 2000;
76. Ртвеладзе Э.В. Древняя Бактрия – средневековый Тохаристан. Динамика историко-культурного развития (по материалам Амударьинского правобережья).: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – М.: МГУ, 1988. – 37.
77. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005;

78. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. – Ташкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1999;
79. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406) гг. / Пер. со стариспанского, предисловия и комментариев И.С. Мироковой. – М., 1990. – С. 100-101.
80. Сагдуллаев А. С. Древнесогдийские памятники. АО 1978 г. -М.: ИАЭАН, 1979. №560.
81. Содиков Қ. Кўк турк битиклари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент: 2004.
82. Ставиский Б.Я. Великий шелковый путь // Культурные ценности. – Ашхабад, 1995. Вып. II. – С. 21-32; Галиева З.И. Великий шелковый путь трудах античных и китайских авторов // Вестник КНУ. – Бишкек, 2000. – № 3. – С. 170-181.
83. Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье: Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. Самарканд, 1-6 октября 1990 г. – Ташкент: Фан, 1990;
84. Хорошхина А.П. Сборникъ статей касающихся Туркестанского края ... – С. 70-71.
85. Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий Энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007;
86. Чариев А. Ачилов М. Кашкадарьинская область. -Т.: Фан, 1974. С.15.
87. Шаҳрисабз. Минг йилликлар мероси. – Тошкент: Шарқ, 2002; Крашенинникова Н.И. Прошлое Китаба // Вехи времен. – Ташкент, 1989. – С. 27-33.
88. Шефер Э.Х. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан / Пер. Е.В. Зеймаля и Е.И. Лубо-Лесниченко. – М.: Наука, 1981
89. Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878–1879 годах. В двух томах. – СПб.: Типография д-ра М.А. Хана, 1883. Т. 2. – С. 1-387.

90. De La Vaissiere Etinne. Histoire des Marchands Sogdiens. – Paris: Institut des Hautes Etudes Chinoises, 2004.

Иловалар.